

Дневничке белешке
холандског хирурга

О СТРАХОТАМА РАТА У СРБИЈИ

Осматрајући у целини рад и пожртвованост мале групе холандских лекара и помоћног медицинског особља, као основни закључак издваја се чињеница да је највећи допринос раду здравствене службе у Србији у периоду између 1912. и 1918. године дала она екипа на чијем се челу налазио др Аријус ван Тинховен.

Делујући махом у Ратној болници у Ваљевоу и бележећи дешавања на балканском фронту, овај непосредни сведок великих борби, страдања и победа у биткама на Церу и Колубари, као и пандемије пегавог тифуса, први је, знатно пре др

Рудолфа Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији, на нехумано поступање припадника аустроугарских трупа и зверства која су у том раздобљу почињена над цивилним становништвом.

У великом броју публикација које настају у том периоду својим значајем и аутентичношћу издвајају се његове дневничке белешке, објављене 1915. године у Ротердаму, под насловом *Страхоте рата у Србији – дневник ратног хирурга*, чије делове овом приликом објављујемо.

О историјским сусретањима
средишњег Балкана и Низоземља

ДЕЉЕЊЕ ИСТОГ СНА

Како су погледи истраживача, дипломата, картографа и путописаца са севера бивали све чешће усмерени према пределима средишњег Балкана, тако су се пред њиховим очима указивале заједничке црте, сличне историјске матрице, препознатљиве одлике свести о припадности малобројном народу окруженом моћним и вековним царствима, обема нацијама својствени пркос, слободољубље, тежња за обновом или успостављањем сопствене државе.

Када је далеке 1904. године тада већ угледна Српска књижевна задруга објавила путописе Е. де Амичића под насловом *Холандска*, мало ко у Србији је разумео такав избор уредништва познате издавачке куће. Међутим, само непућенима могло је да изгледа да је та књига неким случајем залутала међу раније публиковане наслове, који су доносили описе и повести великих европских држава.

Иако наизглед исувише културолошки, историјски и религијски различите, Србија и Холандија представљају две значајне старе европске регије, које пажљивијим проматрањем откривају везе зачете још крајем средњовековног раздобља. У почетку засноване на знатижељи појединаца, те су везе постепено прерастале у боље познавање земље, њених природних одлика, али и у узбудљиво разоткривање богате прошлости другог народа, његових културолошких особености, језичких својстава, обичаја. И како су погледи истраживача, дипломата, картографа и путописаца са севера све чешће бивали усмерени према пределима средишњег Балкана, тако су се пред њиховим очима указивале заједничке црте, сличне историјске матрице, препознатљиве одлике свести о припадности малобројном народу окруженом моћним и вековним царствима, обема нацијама својствени пркос, слободољубље, тежња за обновом или успостављањем сопствене државе.

ПОСЛАНИЦИ И ПУТОПИСЦИ

Први путници, посланици и путописци потекли из Низоземља, који су, попут Јоса ван Хистелеа (чије је путовање на исток отпочело 1481, а окончало се 1485. године), или Корнелијуса Дуплицијуса де Схепера, који је прошао средишњим Балканом између 1533. и 1534. године на путу за Истамбул, где је требало да буде амбасадор цара Фердинанда I Хабсбурга, говоре о својој потресености судбином лопалног словенског живља, које се, како су запажали, невиђено злопати под османском управом и које сваког путника са запада, поред

Најмлађи поднаредних Српске војске Момчило Гаврић посматра спровођење аустроугарског официра, аутор Риста Марјановић

осталог, доживљава и као потенцијално избавитеља. Иако шути, ти записи представљају драгоцене изворе за уочавање и разумевање историјских процеса који су се одвијали у раздобљу након слома српске средњовековне државе. И док су неки путописци знатније пошматрали пределе средишњег Балкана којима су се кретали, дотле су други, попут Охира ван Бусбекеа, који је сећања на своје путовање у Истамбул и боравак на двору Сулејмана Величанственог у периоду између 1554. и 1562. године овековечио у писмима, објављеним 1581. у Антверпену, под насловом *Itinera Constantinopolitani et Amasianum*, локално становништво, а посебно жене у њиховим живописним ношњама, доживљавали као отелотворења ликова из античких митова, попут Клитемнестре или Хекубе. Ренесансно образовани хуманиста, Бусбеке је оставио највреднији запис о средишњем Балкану писан холандским језиком, настао у XVI веку. Не мању вредност имају и белешке низоземског посланика на двору у Истамбулу, Корнелиса Хаге, настале између 1612. и 1615. године, јер у њима сведочи о више значајних догађаја које је чуо на двору османских владара. Јустус Колијер, низоземски посланик на Порти, бележи 1688. године изузетно срдачан дочек и добродошлицу коју му је локално становништво приредило у Београду, главном граду европског дела Османског царства, како га он види.

ПРЕПОЗНАВАЊЕ СРПСКОГ ЕПА

Опчињеност богатством предела, необичним језиком, колоритом ношњи и обичајима очигледна је и код низоземских путописаца и дипломата који путују средишњим Балканом и током XVIII века. Истовремено, они бележе и знатније локалног становништва које долази у сусрет са намерницима са европског запада. Обострана радозналост, отвореност, али и повремено неразумевање и незнање преплићу се у записима који настају у дужем раздобљу. За путнике потекле из низоземских регија средишњи Балкан представљао је предворје Оријента, а Београд његове вратнице. Био је то међупростор који је раздвајао хришћанску Европу од исламске Азије. Место сусрета двеју религија и цивилизација, као и културолошка и језичка испреплетеност, чинили су да у очима низоземских путописаца ти предели подједнако зраче и плене богатством природе, антрополошким својствима и раскошом одеће, призора и обичаја. Истовремено, свест о некадашњој моћи средњовековних хришћанских балканских држава, пре свих оне српске, будила је у њима осећај солидарности са потомцима оних који су деценијама пружали

отпор надирућем Османском царству. Стање у којем су поједини од њих затицали средишњи Балкан неретко је изазивало сету, али и неразумевање новог начина живота, разлога за прихватање оријенталних обичаја

Деветнаести век у виђењима средишњег Балкана и Низоземља доноси видне промене. Српска револуција и успешна ослободилачка борба, што је омогућило обнову националне државе, утицали су на знатно веће и озбиљније занимање јавности и научника који су деловали на подручју Низоземља. Тако Николас Готфрид ван Кемпен 1837. године, поред осталог, говори о Ћеле-кули, коју „сваки пријатељ слободе и напретка човечанства види као почасни стуб подигнут на уласку у домовину тих племенитих људи“. Дивећи се српским средњовековним јунацима попут Милоша Обилића, Ван Кампен их пореди са Карађорђејем, коме приписује „чудесну храброст“. Интересовање за немирне и слободољубиве балканске просторе показују и Питер Боса, Август фон Дане ван Варик, Роберт ван Зајлен ван Нејевелт, Питер Рулоф Бос, Кристијан Шулер тот Персем, Хендрик Волфганг ван дер Меј, и други. Овај последњи је 1885. године објавио текст *Српски еп*, којим је желео да скрене пажњу културне јавности на величину и виталност до тада потпуно непознате словенске културе. Поредећи Србе као Словене и Холанђане као народ германског порекла, он истиче мноштво разлика између два народа, али и наглашава како код Словена на површину избија заједништво. За њих говори како су мирољубиви попут старих Грка, како воле слободу и како код њих доминира осећај за заједницу. Срби су, наставља Ван дер Меј, боље од других племена сачували основне одлике првобитне словенске расе. Ако се икада оствари могућност једне словенске културе напоредо са германском, онда је њена клица сигурно у српском елементу ... Може, дакле, бити корисно подсетити Западну Европу да унутар њеног видокруга, поред романске и германске, постоји и словенска цивилизација, чије порекло треба тражити у српском епу: што ће рећи, у старој српској духу слободе и независности који, ослобођен турског јарма, неће трпети ни германску доминацију.

ПРВЕ ИСТИНЕ

Први светски рат увео је Србију у сферу до тада највећег занимања јавности у Низоземљу. Чињеница да се једна мала и заостала балканска краљевина нашла у рату са моћним Аустроугарским царством поново је пробудила изразе солидарности и саосећања са њеним становништвом. У великом броју публикација које су настале у том периоду својим значајем и аутентичношћу издвајају се дневничке белешке Аријуса ван Тинховена, објављене 1915. године, под насловом *Страхоте рата у Србији*. Тај ратни хирург боравио је у Србији и током балканских ратова, да би се почетком лета 1914. године поново нашао на нашим просторима. Заједно са својим колегама лекарима он је остао у чувеној ваљевској Ратној болници, у којој је радио као руководилац Одељења за хирургију. Бележећи дешавања на балканском фронту, као непосредни сведок великих борби и победа у биткама на Церу и Колубари, први је, знатно пре Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији, на нехуманост припадника аустроугарских трупа и окрутност с којом су у том раздобљу поступали са цивилним становништвом. Делујући у самом средишту ратних збивања и страхаота, Ван Тинховен је убрзо постао и члан међународне комисије за истраживање ратних злочина које су аустроугарске трупе починиле над цивилним становништвом, а коју је основао командант Дринске дивизије.

Објављивање дневничких бележака Аријуса ван Тинховена, управо на 90. годишњицу њиховог првог изласка из штампе далеке 1915. године, први пут на језику народа о коме сведоче, представља племенит подухват са циљем даље зближавања и учвршћивања трајних пријатељских односа Србије и Холандије. ■

Мр Дејан Ристић

Холандске војномедицинске мисије у Србији

МЕЂУ ЉУДИМА

Налазећи се на различитим рубовима Старог континента, Срби и Холанђани показали су током минулих столећа необичну упорност у међусобном упознавању, разумевању и приближавању. Иако је било и периода када су међусобни односи умели да буду на дистанци и испуњени несагласјем, два мала европска народа настављала су да заједнички граде будућност континента коме припадају и чију судбину деле у читавом низу векова. Један од примера који о томе сведочи јесте и присуство холандских војномедицинских мисија у Србији током балканских и Првог светског рата.

Занимање холандске јавности за дешавања у региону средишњег Балкана, а посебно у Србији, приметно је појачано у првим деценијама прошлог века. Поред два обимна чланка Мејнарда Меренса, почасног генералног конзула Краљевине Србије у Амстердаму, објављена 1900. и 1901, у *Боновом илустрованом часопису*, под насловима *Понешто о Србији* (1900) и *Холандија и Србија: сећање са путовања* (1901), о дешавањима у Србији писали су и Марселус Емантс 1903, госпођица Ј. Г. Лухт 1913, Хосинус де Вохт 1913, потпуковник Ј. Ц. Ван ден Белт 1914, др Х. Копесхар 1915, и исте године поручник Ј. Фабијус и др Аријус ван Тинховен.

Потпуковник Ј. Ц. ван ден Белт први је холандски официр који је посетио Србију у периоду балканских ратова и Првог светског рата. Овај војни посматрач, у свом делу објављеном 1912. године, описује зарађене стране укључене у оба балканска рата, њихове заповеднике, оружану силу и опрему, али и најзначајније ратне операције. Његова опажања документована су статистичким подацима и војним мапама. Ван ден Белт се, будући да је био војно лице, у свом тексту није превише освртао на политичке аспекте балканских ратова, већ је своју пажњу посветио анализирању прошлости тог региона. С тим у вези он је у више махова цитирао тодашњег дописника лондонског дневног листа *Daily Mirror* Филипа Гибса, који је истакао како „дуго прижељкивану борбу против Турака, реваншистички рат, *the campaign which has fulfilled the vengeance of the centuries*, више нико и ништа није могло да спречи“. Настављајући изношење својих импресија о Другом балканском рату, Ван ден Белт је посебно указао на „изузетно држање становништва приликом избијања рата и када је постало познато колико су велики губици“, али и на изјаву неименованог члана Црвеног крста о томе да „ће мање западноевропске зе-

мље морати темељито да ревидирају своје мишљење о балканским државама“.

Након текста потпуковника Ван ден Белта, прво сведочанство о ратним дешавањима у Србији тога времена, које је настало као резултат рада једног лекара, било је предавање др Х. Копесхара под насловом *Понешто о Црној Гори и Србији и мом раду* (Een en ander over Montenegro en Servië en mijn arbeid aldaar). О њему се говорило на састанку *Друштва за унапређење медицине и породиљства*, одржаном 18. октобра 1913. године у Амстердаму. Излагање др Копесхара, официра санитетске службе холандске Источноиндијске војске, касније је објављено у *Медицинском недељнику*. Као посебно издање, обима 80 страница, које прате фотографије што их је сам др Копесхар снимии, штампано је у Амстердаму 1914. године.

ДНЕВНИЧКЕ БЕЛЕШКЕ

Пошто је током Првог балканског рата боравио на територији Краљевине Црне Горе, где је, заједно са својим колегама лекарима Остерхајсом и Ољеником и супругом која је помагала као болничарка, радио у санитетској служби тамошње војске, др Копесхар се 1913. године, после краћег боравка у Холандији, запутио у Србију. И док је стање санитетске службе у Црногорској војсци било крајње критично и хаотично, дотле је његов рад у Србији давао много веће резултате. Захваљујући доброј организацији санитетске службе Српске војске, али и бољој економској ситуацији у држави, рад др Копесхара у Србији током Другог балканског рата допринео је успешнијем деловању војног санитета, унапређењу саме санитетске службе, али и јачању подршке холандске јавности у односу на циљеве са којима је Србија ушла у тај оружани сукоб.

Поменули смо да је раздобље балканских ратова и Првог светског рата увело Србију у сферу до тада највећег интересовања јавности у Низоземљу.

У великом броју публикација које настају у том периоду својим значајем и аутентичношћу издвајају се дневничке белешке Аријуса ван Тинховена, објављене 1915. године у Ротердаму, под насловом *Страхоте рата у Србији – дневник ратног хирурга*. Надовезујући се на рад свог колеге др Копесхара, др Аријус ван Тинховен, са својим сарадницима, други пут је боравио у Србији у периоду између почетка августа 1914. и фебруара 1915. године.

Објављивање његових дневничких бележака резултат је извештаја које је слао холандским дневним листовима *Nieuwe Rotterdamse Courant* и *Algemeen Dagblad*, а уврштен је и обиман интервју који је дао новинару *Нових ротердамских новина* М. Ј. Брусееу, објављен у рубрици *Међу људима*.

Као ратни хирург Тинховен је боравио у Србији и током балканских ратова, да би се почетком лета 1914. године поново нашао на овим просторима. Заједно са својим колегама лекарима он је, као руководилац Одељења за хирургију, деловао при чувеној Војној болници у Ваљевоу. О свом доласку у Ваљево и ангажовању др Ван Тинховен је записао: „Представили су ме градским властима и поставили за првог хирурга у среској болници, која је пре пет година реновирана по свим прописима. Све је на једном спрату, добио сам добре просторије за операције и превејање, као и једну за рендген, а и пристојан смештај за болничарке и себе. Све смо испразнили, добро очистили... Једно време је владао непријатан мир. Све док Аустријанци 16. августа 1914, нису прешли Дрину код Шапца и кренули на Ваљево... Дошли су до Завлаке, на три сата од нас, и све време су се чули топови...“

Убрзо после отпочињања општих оружаних сукоба на територији северозападне Србије, који су у другој половини августа 1914. кулминирали Церском битком, медицинска екипа др Ван Тинховена суочила се са великим приливом рањених припадника Војске Краљевине Србије, али и цивила. „Тада су стали да притичу рањеници, у великим транспортима који су најчешће стизали увече и ноћу; једном чак осам стотина истовремено“, записао је др Ван Тинховен. „Најпре су их спуштали на сено у великим магацинима, сироте људе, неке на умору, друге већ мртве – сабијене на гомиле, јадно, као стоку. А одатле су их распоређивали на разне болнице и амбуланте; болесни одвојено, рањени по врсти повреда, колико је то било могуће. Три санитетска воза непрестано су развозила оне који су иоле били у стању за транспорт“.

РАТНИ ЗЛОЧИНИ

Под утиском деловања непријатељске војске на српској територији и злочина који су тада учињени над цивилним становништвом, др Ван Тинховен определио се да прикупи материјалне доказе о употреби недозвољеног наоружања и муниције, као и сведочанства о конкретним злочинима почињеним у Мачви. О формирању Комисије за утврђивање ратних злочина новинар М. Ј. Брусееу је записао: „Српски командант Дринске дивизије образовао је комисију ради истраге тих страхота. Шеф полиције Ваљевског округа учествовао је у њеном раду, затим један аустријски лекар у српској служби, др ван Тинховен, швајцарски инжењер Шмит, са фотографом и неопходном пратњом. А стравичне слике зверстава, силовања, које је наш земљак прикупио додатна су осуда ратног лудила. Истрага се односила на подручје између Завлаке и Брезјака. Кренуло се аутомобилом кроз нападени крај. Народ тамо живи веома раштркано, већином у засеоцима од по неколико домаћинстава

Привођење угарског мајора Балзарика жртвама које је побио, у присуству холандског хирурга др Ван Тинховена, швајцарског индустријалца Жила Смита, преставника српског Црвеног крста и Министарства унутрашњих дела, август 1914.

сврстаних око крчме; или око куће локалног попа. Убрзо су наишли на шеснаест лешева људи који су били повезани конопцима, сваки устрељен три до четири пута, сломљених руку и ногу, смрсканих лобања. Заробљен је један аустријски мајор, кога је народ посебно кривио за зверства његових трупа. Комисија га је саслушала, радило се о мајору Јозефу Балцарику. Одвели су га до ливаде, где су били наслгани лешеви старца, жена и деце убијених кундацима и бајонетима, млада створења одсечених руку или још ужасније исекаспаљених. Мајор је порицао кривицу. Али када су га касније спроводили у главни Штаб, док је српски мајор седео у запрежном возилу, а он као обичан војник крај кочијаша, искористио је прилику да се отрује цијанкалом. На једном другом месту је комисија нашла лешеви четворо побијених људи. Верни пас, још увек на узици коју је његов господар држао у укоченој шаци, био је преполућен. Из једне свеже хумке ископали су пет тела, два без рана, која су остављала утисак да су жива закопана. Нешто даље су на гомили нашли 60 до 70 лешева деце, изгореле у школи. И још много сличног је комисија видела”.

Налази Комисије и згранутост међународне јавности над њима допринели су да Аустроугарска војска примени казнене мере против оних припадника који су се огрешили о норму Међународног ратног права и одредбе Женевске конвенције. Ван Тинховен је тврдио да су те ригорозне казне имале ефекта и да он касније више није наишао на масакрирано цивилно становништво.

СУСРЕТ ТИНХОВЕНА И РАЈСА

Убрзо после окончања војних операција у Церској бици, тачније 18. августа 1914, др Ван Тинховен упознао се са др Рудолфом Арчибалдом Рајсом, професором криминалистике на Универзитету у Лозани, који је у Србију пристигао како би детаљније истражио налазе Комисије. Након увида у стање и разговора са др Ван Тинховеном, др Рајс је изнео процену по којој је у том кратком периоду повлачења Аустроугарске војске убијено око 4.000 цивила између два месеца и 92 године старости. Рајс је, поред истраживања почињених ратних злочина, у Србију дошао и како би сакупио доказе о употреби недозвољене распрскавајуће муниције, тзв. дум-дум метака. Др Ван Тинховен је забележио: „У почетку нисам поверовао у распрскавајуће метке. Али касније је моја сумња побијена, и уверио сам се у то да су их Аустријанци користили. Типична рана проузрокована таквим метком јесте мала улазна рана у месо. Међутим, испод ње метак је експлодирао, распршио се и направио је огромну улазну рану”.

Разлог што холандски лекар у почетку није веровао у то да непријатељеве оружане снаге користе тзв. дум-дум муницију био је што већина таквих рањеника, због брзог подлагања повредама проузрокованим јаким крварењем, није ни стизала до Ратне болнице у Валеу. Ипак, пошло му је за руком да прикупи неколико метака и да их касније однесе на експертизу у Холандију, да би од једног тамошњег угледног балистичара добио следећу потврду: „Поштовани господине, поводом поглавља В вашег ратног дневника, објављеног у *Новим ротердамским новинама* од 30. марта 1915. године, могу вам саопштити да сам на преглед примио два распрскавајућа метка каква сте тамо описали. До пре неколико дана и усмено и писмено сам заступао мишљење да треба сузбити бајку о распрскавајућим метцима, просто зато што они не постоје, а осим тога, сва малокалибарска пушчана зрна могу под одређеним околностима да изазову рањавања која на први поглед одају утисак да су коришћени распрскавајући метци. Метци које сте ви донели научили су ме супротном. То су најужаснија средства за убијање која се могу замислити. Кад сам након брижљивог скидања омотача видео садржај једног таквог зрна и када је истина полако допрла до мене, преостало ми је само гађење због недостојног ратног злочина једне моћне царевине спрам храброг, патриотског, крајње симпатичног малог народа од неколико милиона душа”.

ПЛАЧ ОД СРЕЋЕ

Делујући у тешким условима Првог светског рата, др Ван Тинховен чинио је напоре како би своје искуство и најновија медицинска сазнања која је стекао током његовог пређашњег рада у Холандији пренео својим српским колегама. „Прострелне ране уста и образа, смрскане вилице, то се може средити, иако ти људи страшно пате, јер не могу да једу”, указивао је. „Такође и прострелне ране лобање. Заблуда је да је прострелна рана мозга по дефиницији смртоносна. Имао сам момке код којих је мозак цурео у млазу, па су ипак излечени. Ране у пределу потиљка често угрожавају центар за вид, што изазива слепило, а то за нас хирурге, ипак, могу бити веома захвални случајеви. Ако је сам центар само мало оштећен крхотинама лобање и крвним притиском, онда операција чини чуда. И онда та срећа када се чуло вида полагано стане враћати; када им ставиш руку пред очи, а они коначно почну да назиру њен обрис; онда да разликују прсте, па кад крену да их броје: ... два, и на крају свих пет! Па кад заплачу од среће...”

На питање новинара М. Ј. Брусца да ли је др Ван Тинховен у рату заиста постигао тако много значајних резултата оперативним путем, он је одговорио: „Усуђујем се рећи да се по правилу постижу резултати тамо где се посла лати искусан хирург. Иначе то не треба радити. Прилив рањеника је најчешће толики да је боље ићи на сигурно. У прво време сам под вођством чувеног професора Фон Етингена изузетно много научио о том питању. Јер задатак ратног хирурга је нешто посебно. Он мора да делује што је конзервативније могуће, реституцијски у буквалном смислу, и мора да зна у којим ће случајевима интервенисати. На пример, прострелену лобању је најбоље отворити, извадити крхотине и побринут се за смањење притиска. Трбушне ране, пак, по правилу никад не треба оперисати. Пацијент треба да мирује; треба га лечити ледом и опијумом. То је професор Китнер, сада у Бреслау, запазио још у Трансвалском рату. Од пацијената са ранама у пределу трбуха, које није опери-

Др Рудолф Арчибалд Рајс

сао, изгубио је тринаест, а од оних које јесте оперисао – 26 процената. Могуће је чак да зрно прође кроз читав трбух, а да не оштети ниједно црево захваљујући њиховој способности контракције. Ако црево нешто овлаш окрзне, оно се згрчи – и тако се зрно провуче кроз лавиринт. Имао сам такве случајеве...”

Радећи скоро даноноћно као главни хирург Ратне болнице у Ваљевоу, др Ван Тинховен је, по својим речима, само у периоду између 8. августа, када је стигао у Ваљево, и 23 септембра 1914. оперисао 235 пацијената, од којих је 67 умрло. Већина након операција главе – 35; трбушних рана 8; рана кичмене мождине 4.

Убрзо након што је оставио ову дневничку белешку, др Ван Тинховен суочио се са потребом евакуације Војне болнице, имајући у виду непосредну опасност од аустроугарских трупа које су напредовале ка Ваљевоу. Желећи да што дуже буде у могућности да са члановима своје медицинске мисије пружа неопходну помоћ рањеницима, он је одлагао евакуацију болнице све до 1. новембра те године, када је наређење о измештању болнице издао шеф санитетске службе Српске војске. Чланови његове екипе евакуисали су се пут Чачка, затим у Ниш и коначно у Зајечар. Крајем новембра, пратећи убрзано напредовање Српске војске током Колубарске битке, холандска медицинска мисија вратила се, преко Младеновца и Лазаревца, у Ваљево, у коме је обновљен рад Војне болнице. У необично тешким условима девастираног и опустелог града, холандско медицинско особље сачекао је тежак задатак. Било је потребно уредити болницу, вратити је у функцију и учинити да се рањеницима пружи најбоља могућа нега и обезбеди њихов опоравак. До краја 1914. године др Ван Тинховен успео је да уреди болницу и, како је са задовољством истицао, учини све што је било до њега да ниједан од његових пацијената не оболи од пегавог тифуса, чија је епидемија наступила почетком 1915. године.

ВИШЕ ОД ЛЕКАРА

Епидемија пегавог тифуса најпре је почела да се шири међу избеглицима, које су биле исцрпљене дуготрајном оскудицом у храни, умором и промрзлинама, да би касније захватила и ратне заробљенике. Убрзо се број оболелих од те опаке болести у Ваљевоу попео на неколико хиљада. Иако смештени у посебној болници, која се налазила изван града, њихова смртност износила је и до 90%.

Поред пацијената, од пегавог тифуса почели су да оболевају и лекари, тако да је у читавом Ваљевоу од њих 14 остало само петоро здравих. Међу оболелима нашли су се и поједини чланови холандске војномедицинске мисије, а и сам др Ван Тинховен. Захваљујући бризи својих колега, он је у потпуности оздравио након дужег опоравка у Србији и Холандији.

Аријус ван Тинховен напустио је Србију тешко болестан у фебруару 1915. године и, по налогу шефа санитетске службе Српске војске, отпутовао на даљи опоравак у Холандију, где је током 1915. године наставио свој хумани рад упознавања домаће али и међународне заједнице са дешавањима на балканском фронту. После потпуног опоравка, а у немогућности да се врати у Србију, он је крајем 1915. године кренуо у Француску да би наставио свој род ратног хирурга.

Конечно, поред војномедицинске мисије коју је предводио др Ван Тинховен, у Србији су крајем 1915. године боравила још двојица лекара из те земље. По сведочанствима др Славке Михаиловић, објављеним у њеном дневнику под насловом *Облаци над градом*, Министарство унутрашњих дела Краљевине Србије примило је на рад у октобру те године двојицу холандских лекара. Према поједи-

Повлачање народа, аутор Риста Марјановић

ним натписима, један од њих идентификован је као др Брејер. Извори о деловању те двојице лекара у Србији, по свему судећи, нису сачувани, те се може закључити да је са њима окончано присуство холандских лекара у нашој земљи у периоду балканских ратова и Првог светског рата.

Посматрајући у целини рад и пожртваност мале групе холандских лекара и помоћног медицинског особља, као основни закључак издвоја се чињеница да је највећи допринос раду здравствене службе у Србији у периоду између 1912. и 1918. године дала она екипа на чијем се челу налазио др Аријус ван Тинховен.

Делујући махом у Ратној болници у Ваљевоу и бележећи дешавања на балканском фронту, овај непосредни сведок великих борби, страдања и победа у биткама на Церу и Колубари, као и пандемије пегавог тифуса, први је, знатно пре др Рудолфа Арчибалда Рајса, светској јавности указао на све страхоте рата у Србији, али и на нехумано поступање припадника аустроугарских трупа и окрутност која је у том раздобљу испољена у односу на цивилно становништво.

Током више од пола године бављења на балканском фронту он је знатно допринео раду Војне болнице у Ваљевоу, али је и први обавестио ширу европску јавност о дешавањима на овим просторима, али и о истинском карактеру рата и страхотама који је он собом носио. Хуманост и помоћ у једном од најтежих периода нововековне српске историје сврстала га је међу личности које су оставиле неизбрисив траг у историји и свести овдашњег становништва. Лекар хуманиста, др Ван Тинховен био је један од најплеменитијих пријатеља Срба и истрајан бранитељ исправности њиховог отпора и борбе за очување независности своје државе у периоду балканских и Првог светског рата. Боравак др Аријуса ван Тинховена и групе медицинског особља, која је на његов позив дошла из Холандије у хуману мисију у Србију током 1914. и 1915, можда је и најупечатљивији и најјаснији пример како се два географски удаљена народа могу разумети и како културолошке, историјске и религијске баријере могу устукнути пред хуманошћу и свешћу о потреби заједничке борбе за мир. ■

Мр Д. Ристић

Страхоте рата у Србији

ИНТЕРВЈУ
О РАТНОМ
ВРЕМЕНУ

Током претходна два рата већ сам боравио у Србији и упознао сам народ у непосредном контакту. Није то народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа увек покушавала да га прикаже, већ је то народ једноставних земљорадника којима је највећа жеља да буду остављени на миру.

Мој интервју са господином М. Ј. Брусеом, објављен у Новим амстердамским новинама, у рубрици „Међу људима“, наишао је на велико занимање и изазвао је толики број питања да сам га са задовољством допунио и опремио фотографијама које сам лично снимио, како би господин Брусе то објавио као засебно издање.

Сада када ова сећања више нису намењена неутралним новинама, у више тачака сам оштро иступио против окрутности коју су починиле аустријске трупе. Нису у питању појединци, већ влада која је своје војнике опремила најокрутнијим распрскавајућим мецима. Надам се да ће, поред тога, ова књига допринети да се баци боље светло на српски народ.

Трудио сам се да увек на најобјективнији начин прикажем оно што сам видео и запажао.

Хаг, август 1915.

Ван Тинховен је ово забележио у уводу свог дневника, објашњавајући и како је настала књига „Страхоте рата у Србији“.

ПРЕВЕЛИКА СРБИЈА

Коначно је Немачка била спремна и ваљало је тражити *casus belli*. Њена верна савезница Аустрија умеће то већ да среди, јер је годинама немоћно посматрала како се Србија, њен јужни сусед, све више развија, тако да је убрзо могла постати значајан конкурент мађарским земљорадницима. Ситне пакости, као што је затварање граница за српску стоку, нису много помогле да се спречи развој Србије. Године 1905. Аустрија је анектирала провинције Босну и Херцеговину, скоро у потпуности насељене Србима, и тада је замало дошло до рата са Србијом, али је утицајем и посредовањем Русије он, ипак, спречен. Затим је следио озлоглашени *загребачки процес* Србима и Југословенима, при чему је са сигурношћу доказано да је аустријски изасланик у Београду Форгах фалсификовао судске документе у канцеларији свога посланства.

Након Првог балканског рата, када су Срби и Црногорци, жртвујући хиљаде људских живота, освојили Скадар и Драч, Аустрија је запретила да ће им силом одузети те територије ако се добровољно не повуку, иако је на почетку рата изјавила да ће остати неутрална.

А када су Срби потукли Бугаре након њиховог издајничког напада и освојили Македонију, тада је опет замало дошло до рата Аустрије против Србије, због једног јединог разлога, што је Србија претила да постане превелика.

Из Ђолетијевог признања на седници италијанске владе од 5. децембра 1914. са знајемо да је Аустрија још 1913. хтела да нападне Србију, али да је Италија била против тога, те да је Немачка сматрала да још није куцнуо прави час. Међутим, 1914. све је било спремно, а атентат на надвојводу престолонаследника представљао је добродошлу прилику да се отпочне са игром. Никад није доказано колико су Срби били умешани у то убиство, али је у суштини Немачкој више одговарало да престолонаследник буде уклоњен него Србији да у томе сарађује. Јер та мала земља није изгарапа од жеље да, након последња два исцрпљујућа рата, изазове нови. Суђење убицама, а обојица су били аустријски поданици, вођено је у тајности, а Форгах, који је 1909. фалсификовао документе, био је сада шеф дипломатског кабинета, десна Бертолдова рука.

Првобитна Ваљевска болница је била премала да прими све рањене и болесне

Франц Фердинанд је убијен 28. јуна, а 23. јула Фон Гизл, аустријски изасланик у Београду, уручио је аустријски ултиматум. Преговори вођени током месец дана између Беча и Берлина до данас нису објављени у некој немачкој *Белој* или аустријској *Црвеној књижи*. Тај ултиматум је најсрамнији документ који је икада уручен једној независној држави и због тога се, углавном, очекивало да ће га Србија одбити. читав свет је био запањен српским одговором, који је зарад мира желео да удовољи скоро свим аустријским захтевима. Једино се поводом оних редова који су кршили независност Србије и који би је безмало претворили у вазала Аустрије молило за даље преговоре, уз спремност да се изађе пред арбитражу Хашког суда.

Али Аустрија је била одлучила да ратује. Тренутно је прекинула дипломатске односе и 28. јула објавила је рат, који ће прерасти у највећи и најокрутнији од свих дотада вођених ратова.

Током претходна два рата већ сам боравио у Србији и упознао сам народ у непосредном контакту. Није то народ дивљака и злочинаца, каквим је аустријска штампа увек покушавала да га прикаже, већ је то народ једноставних земљорадника који-ма је највећа жеља да буду остављени на миру.

А. в. Т.

ПРВА ЕТАПА ВАЉЕВО

Још недовољно опорављен од пегавог тифуса, др Ван Тинховен вратио се у Хаг. Али тих неколико дана предане кућне неге приметно му је годило. Изгледао је много боље оног јутра када смо у његовој пролећним сунцем окупаној соби, с погледом на врт, наставили разговор, листајући његове дневнике. Није било сумње, енергични млади хирург повратио је снагу и опет је пун планова за наступајуће дане – на пример, да на више пози-ва одржи предавања са слајдовима, али и за будућност.

– Дакле, 28. јула Аустрија је Србији објавила рат, 29. сте Ви, са сестром Де Хроте, која је била дошла истог трена, кренули из Берлина за Варшаву, а тамо нисте успели да добијете место у последњем брзом возу за Одесу...

„Јесте, али не дамо се ми тако лако избацили из седла! У агенцији су нам рекли да су сва седишта распродата, па сам се... обратио једном златном господину, неком руском генералу. Убедио сам га... Али те вечери у Одеси, после доласка крцатог воза у коме су нам сапутници били и неки мобилисани Срби, кренуло је све наопако. Јер замислите: у тој општој гунгули заубио нам се пртљаг, читава наша опрема – наши кофери са свим нашим стварима нестали су без трага! А у суботу увече требало је да наставимо бродом за Галац.

Напокон, у понедељак дигосмо руке од чекања пртљага и без кофера кренусмо преко Букурешта за Софију. Опет смо се распитивали да нешто није нађено... Немачке новине су у то време тврдили да су Аустријанци већ заузели Београд. Знао сам за поманјање лекара, тако да смо сместа продужили за Ниш. Тамо сам се јавио секретару Црвеног крста др Суботићу и начелнику здравствене службе, старим пријатељима из два претходна рата, и испрчао им да су ми се загубили сви инструменти. Али последњег пута сам им био поклонιο сву своју опрему, заједно са рендген-апаратом. – Е па – рече секретар – сад ћеш је добити назад. Затекао сам је потпуно спремну, поникловану и каталогизовану; дакле, ипак холандски инструменти! – Хоћеш ли онда одмах да наставиш за Ваљево? То је веома важан центар. Јер Аустријанцима ипак није пошло за руком да заузму Београд с речне стране и да обаве неопходне преласке. То је морало да се учини с леђа, тамо где су највећа упоришта на босанској граници. А Ваљево је онда представљало прву етапу... Тамо и кренусмо!

То је веома леп градић, од осам до десет хиљада становника, у брдима, са здравом климом. И прилично модеран, има, на пример, електрично осветљење; седиште је среза, са најмање пет великих касарни и прелепом гимназијом, тада оспособљеном за при-

Група лекара у Ваљеву 1915 године

хват рањеника. Становништво је имућно. Већином су то богати селаци који се баве сточарством, а нарочито узгојем шљива.

Једно време је владао непријатан мир. Све док Аустријанци нису 16. августа прешли Дрину код Шапца и кренули на Ваљево... Дошли су до Завлаке, на три сата од нас, и све време су се чули топови...

Тада су стали да притичу рањеници у великим транспортима који су најчешће стизали увече и ноћу; једном чак осам стотина истовремено. Најпре су их спуштали на сено у великим магацинима, сироте људе, неке на умору, друге већ мртве – сабијене на гомили, јадно, као стоку. А одатле су их распоређивали у разне болнице и амбуланте; болесни одвојено, рањени по врсти повреда, колико је то било могуће. Три санитарска воза непрестано су возила оне који су иоле били у стању за транспорт”.

Одабирање и усмеравање било је поверено др Ван Тинховену, тада једином страном лекару на лицу места. А „тешке случајеве за операцију” слао је на своје одељење, где су му асистирали сестра Де Хроте, три Српкиње и два студента, један медицине, а други права. Отад је прилично редовно обављао осам до десет великих операција дневно.

„Све док Аустријанци нису били присиљени на свеопште повлачење 21. августа, захваљујући помоћи Моравске дивизије која је за 24 сата препешачила 67 километара. Био је то пораз који се претворио у потпуни дебакл. Међутим, аустријске трупе су, махом састављене од Хрвата, Мађара, чеха и Пољака, у повлачењу на све стране уништавале, убијале, пљачкале и скрнавиле, жене и децу – стравично.

Српски командант Дринске дивизије образовао је комисију ради истраге над овим страховима. Истрага се односила на подручје између Завлаке и Брезјака”.

Касније је у Србију дошао Р. А. Рајс, професор са универзитета у Лозани, како би обавио подробнију истрагу о тим страховима. У својој публикацији (R. A. Reiss, Comment les Austro Hongrois ont fait la guerre en Serbie. Librairie Armand Cohn, Paris), он број жртава старости између два месеца и 92 године процењује на 3.000

до 4.000. Он што професор Рајс затим описује превазилази сваку знану бестијалност.

„Инжењер Шмит је недељама био у шоку, а када сам га једном касније посетио, његова ми је жена рекла: – Мој муж је потпуно пометен. Скоро да не спава и стално ноћу привиђа мртве и унакажене“.

„Међутим“ – наставља др ван Тинховен – „касније је аустријска војна управа изрекла веома строге казне кривцима за ова злодела. Треба додати да је у читавом крају сав посед становништва био уништен. Смрскани су им кревети, столови, столице, пећи, машине за шивење; домаће животиње које се нису могле поклати или одвести понекад су биле подједнако окрутно убијене или унакажене. Да је у питању била освета због пораза показало се из натписа по довратама, сроченим на српском. Један такав сам приметио на потпуно испражњеној кући једног попа, где чак ниједан лист у библиотеци нису оставили читав: Лепа успомена на казнену експедицију аустријске војске.

– 15. август. Србија разорена. Живела аустријска војска!

Те прве ноћи требало је да наша комисија колима стигне у главни штаб војске. Било је касно, а приликом преласка једног моста пробушила нам се гума. Морали смо да наставимо пешице кроз ноћ. Пуцало је и слева и здесна, све време смо видели пламене искре. Ишли смо посред бојног поља, покрај лешева војника, коњских трупа, кроз језив смрад, јер био је август и труљење је брзо наступало. Конечно, пронађосмо логор генерала Штурма, заповедника Другог корпуса. Било је пола један по ноћи. У једној сеоској кући прилично бројно друштво официра и лекара седело је уз светлост свећа за дугим столом и пило вино. Било је ту доста знаних из претходних ратова. Дочекаше нас, дакле, уз поклике. Након што смо се мало провеселили заједно, поведоше нас до наших конака: хрпе сена на тавану штале, где смо дивно спавали под коњском ћебади, са пресавијеним капутима као узглављем. Били смо мртви уморни“.

ДОБРИ СТАРАЦ МИЛИВОЈЕ

„А један српски официр је испричао за изненађење једне српске чете, која је заробила тридесет Аустријанаца, да би се после повратка испоставило да се тај број попео на 86. Јер све време се кроз кукурузишта чуло како они заостали узвикују: *Чекајте, хоћемо и ми!*“

Следећег дана наставили смо своју експедицију кроз нове и нове страхоте“.

Током одсуства др Ван Тинховена због болести након путовања по пределима ужаса, у Ваљевској болници га је замењивао један српски војни лекар – пуковник, хирург старе школе, који је оперисао све што му је падало шака. Сестра Де Хроте била је веома узнемирена због таквог наступа. Сваки пут би отишла нашем доктору да му изнесе своје притужбе: – Пуковник ми прича о неком свом колеги који не може на миру да заспи ако преко дана не ампутира макар шест удова – са уздахом је једном испричала. – А он сам одсеца руке и ноге свим рањенима.

То је за др Ван Тинховена било превише, па је још ровит стао на ноге и пожурио у операциону салу да се поново лати свога задатка. Пуковник се управо био намерио да ампутира још једну ногу, која је била сломљена и загнојена. – Та нога може да се сачува – рекао је др Ван Тинховен. Пуковник му је љутито одбрусио: – Онда то уради сам, али никад ти неће успети! Тако је опет нестао са позорнице. Холандски лекар је применио еластични завој, и шест недеља касније тај момак је на две здраве ноге напустио болницу.

„У међувремену се главни штаб војске из Крагујевца преместио у Ваљево. Стигао је престолонаследник, сместио се у једну приватну кућу за коју је стигло нешто опреме. Уз њега је био генерал Путник, седа старина, који је мало излазио и кога сам само неколи-

Болничко особље на степеницама ваљевске гимназије која је такође постала болница

ко пута видео у колима, при чему је на мене утисак оставио његов одлучан поглед. Као пратњу имали су ешелон гардијских хусара и чету пешадијанаца. Али није било ни трунке раскоши или сјаја.

Иначе, сивосмеђу униформу носе само првопозивци, старији морају сами да се побрину за своју опрему, тако да се углавном појављују у најразноликијој одећи. Углавном им се само капе и опанци подудару са опремом осталих војника. Оно што ме, међутим, највише задивило то је њихова практична обућа. Српски сељак носи дебеле црне чарапе од вуне, извезене шареним цвећем. А као обућу носи опанке, повијене широко парче дебеле коже, мекко кожно плетиво с горње стране, све је широко, нема никаквог притиска, а ваздух може да циркулише. Та обућа се везује обмотавањем око потколенице дугог каиша, који при врху има копчу. Војници, посебно на дугим маршевима, радије носе своје удобне опанке него чизме. Углавном томе приписујем чињеницу да током последња три рата још ниједном нисам морао да лечим неког српског војника од болних стопала.

Оно што је, међутим, битно, то су сокне исплетене од неке врсте канапа, такође украшене цветићима, које војници навлаче преко својих дебелих чарапа на прсте. У снегу ровова те натикаче им довољно греју стопала. Услед тога се никад не јављају промрзLINE, док сам код Аустријанаца морао да ампутирам педесетак промрзлих стопала. После повратка сам званичницима у Бечу саветовао да својим војницима дају те мале сокне преко дебелих вунених чарапа“.

– Али – упитах ја – кад већ говоримо о опреми српске војске, како су стајали с тим при избијању рата ?

„Углавном добро, скоро све је било допуњено након претходног рата. Србија се изузетно брзо мобилише, ма колико тешко ишло сабирање. Јер само је неколико железничких праваца у земљи. Али становништво је тим боље увежбано у прелажењу великих раздаљина пешице. Миливоје, на пример, тај мој добри, стари слуга, без икаквих тешкоћа би препешачио раздаљину од 43 километара до куће када би имао слободно. Остајао би један дан са породицом и онда се опет враћао. То је за њега била сасвим нормално...“

... Да вам испричам најпре још понешто о том честитом човеку: био је трећепозивац, ожењен и отац већег броја деце; живео је крај Београда, у селу Жарково, у кућерку у који се био доселио и његов ожењени син. Миливоје је био изузетно срдчан човек, пун пажње и веран као пас, необично доброћудних очију и изузетне интелигенције. Од медицинских сестара је научио како да чисти операциону салу по холандском рецепту, како да пере тањире и чаше,

и то је радио што је могао темељитије. Међутим, био је жељан знања, и стално је запиткивао: – Како се ово каже на немачком, а како оно? Кад би једном добро чуо реч, није је брзо заборављао, тако да смо се саввим пристојно споразумевали мешавином немачког и српског. Јер и ми смо од њега учили српски.

Али, да се вратимо ми на нашу тему: сељаци и сељанке понекад путују два дана до пијаце. А путеви су лоши. То су примитивни сеоски путеви, некалдрисани, од иловаче или блата, и не одржавају се. По правилу је, међутим, веома сунчано, мало је кише. Године 1912, почевши од новембра, доживео сам пет месеци потпуне суше. Овог пута била је гадна зима са суснежицом, а онда опет крављење, тако да је све пропадало у блато. На велику штету непрактично обувених Аустријанаца. Јер Срби нису тонули захваљујући широком газишту својих опанака без потпетица.

А и шта све морају да тегле ти аустријски војници! Просечна опрема им тежи 32 киле; око 40 кила са додатним меџима. Срби обично не носе ништа на леђима. О појасу носе две велике торбе с муницијом, врећицу с хлебом, а једино првопозици ранчић са нешто хлеба и дувана. Таква оскудна опрема је код Срба могућа зато што имају мале потребе. Са кило хлеба су већ више него задовољни, и још да повремено могу да завију цигарету. У пићу су такође прилично умерени. Њихово пиће је нека врста ракије од шљива, и веома логано домаће вино.

Углавном је то миран народ, који уме да се понаша. Као странац никад немаш непријатности. Нема уличних мангупа, нема пијаница. Лети сам понекад седео напољу пред ресторанома са десетак болничарки у белим кеџељама, а да нико није обраћао пажњу на нас. Волео бих да тако нешто пробам у Хагу!”

АЛИ, СВЕ У СВЕМУ, ЈА ВОЛИМ СРБЕ

„А Срби су већином огромни људи. Сваки пут се забезекнем, и понекад се питам да ли би код нас могли да уђу на врата. Кад после њих видиш Бугаре и Румуне, добу као деца. Десет посто српских мушкараца високо је бар 1,90 м. А снажни су, запањујуће жилави. Зато што тако скромно живе. У нормалним условима једу месо. Кромпир им је скоро непознат, поврће мало користе. Хлеб им је главна храна, а онда кукуруз, припремљен на разне начине. Али деца углавном лоше изгледају, а има и доста туберкулозе у Србији...

Жене су много ниже. Веома дебело обучене, читав товар широких сукања, преко којих носе овчије кожух. То је зимогрозљив народ. Болесни и рањени смртно се плаше свежег ваздуха. У собама се боре за то да прозори остану затворени, тако да је најбољи начин вентилирања тај да се једноставно разбије неко окно.

Али, све у свему, ја волим Србе. Ја их, на свој начин, делим у три групе. Најпре су ту сељаци, једноставни, скромни земљорадници, који се марљиво брину за своја поља, своју стоку и своја имања, без политисања. Они воле своју отаџбину и срчано је бране ако јој запрети опасност. Али и држава брани њих. Постоји закон по којем српски сељаци не могу да осиромаше. Известан део земљишта и два вола никад им се не могу одузети у случају дуговања или какве друге кривице. Велепоседништво не постоји. Земља припада народу, самим сељацима. Напољичари не постоје. Али њихов развој још је на ниском нивоу. Ретко ко уме да чита и пише. Сељаци иначе живе сувише раштркано да би могли да шаљу децу у школу. Уосталом, тек се у последње време отвара нешто више школа. Дакле, како држава гарантује земљу сељацима, они се храбро боре да истерају непријатеља.

Српска сељачка породица живи патријархално. Једном сам посетио једну такву породицу у околини Ваљева. Био је то посед окружен стрњиком, а на њему велика кућа са неколико малих кућа и шупа унаоколо. Породица је седела под једним дрветом и понудила нас је шљивовицом. После тога смо морали да останемо на ручку. Јесте, морали смо. Брзо ће нам они спремити једну послastiцу! А та послastiца је била печено прасе. Заиста, ти печени прасићи су ве-

ома укусни. Када је било печено, позвани смо за сто у једну велику просторију. Ту је био дугачак сто с клупама. У врх стола сео је отац, лево од њега најстарији син, а ми смо позвани да седнемо десно и лево од њих. Остали чланови породице: жене, млађи синови и остала деца стајали су, док нас је најстарија кћи служила. А тек када смо ми после ручка отишли у другу собу на кафу и воће, остатак породице је сео за сто.

Друга категорија становништва, то је средњи слој који је пре свега искварен политиком. То људе чини непријатним. Стално хоће да тлаче друге. Већина њих потиче од сељака. То важи и за многе официре. Јер са свим тим ратовима лако је напредовати до официрског чина. У ту групу спадају и чиновници, међу којима се стално кују завере, једни против других, против општинских управа, против полиције и власти. Одатле толики број интриганата.

У трећој категорији – угледном слоју – има веома образованих људи. Генералштаб, на пример, врховни официри, регрутују се из најугледнијих породица, и они су се скоро сви школовали у иностранству. То важи и за српске лекаре. На Београдском универзитету нема медицинског факултета. Али зато може да се студира за инжењера, затим право, књижевност и филозофија, природне науке – али не медицина. – Откуд то? – упитао сам једном начелника здравствене службе. А он је одговорио да је земља постала сувише велика да би се одржала стара традиција. У Србији се, наиме, сматра да лекар, пре свега, мора да буде човек велике културе. Раније су искључиво младићи из најугледнијих породица ишли да студирају у Беч, Берлин или Париз. Али како су расле потребе за лекарима, растао је зазор од отварања сопственог факултета. Имали су пред очима пример Грчке, где универзитет ствара тако бројан лекарски пролетаријат да није никаква реткост срести лекара који приде води и бријачницу, или коме је жена дуванијка. У томе они виде опасност од хиперпродукције. Поред тога, то би много коштало. Због тога српска држава радије нуди добре стипендије младима који се истакну током гимназије како би наставили школовање у иностранству. У данашње време српски медицинари углавном остављају одличан утисак. Има их који могу да се мере са најбољим интернистима и хирурзима. То су колеге којима сам се препустио са потпуним поверењем кад сам имао негави тифус. А хирург као што је Суботић ужива међународну репутацију...

У Србији постоји општа војна обавеза од двадесет и две до четрдесет и пет година. Углавном су то очеви породица, јер жене се врло млади, пре свега кад је реч о сеоском становништву. А након пораза које је претрпела њихова војска, тешко може више бити говора о селекцији, јер прихватају готови сваког како би попунили редове.

Њихова војска је у августу бројала више од четиристо хиљада. Процењујем да је од тога из строја избачено сто хиљада, што погинулих, што инвалида и рањених. Јер у неким борбама су им губици били веома озбиљни...”

– Какве врсте рана се најчешће јављају, докторе?

„Као и увек и свуда у рату, најчешће су нам доносили људе са ранама руку и ногу. Чим је војник устрељен у ногу, онда је оборен, док га не збрину. Затим је било доста рана у пределу трбуха, грудног коша и главе. Ако је сам центар само мало оштећен крхотинама лобање и крвним притиском, онда операција чини чуда. И тада се срећа када се чуло вида полагаано стане враћати; када им ставиш руку пред очи, а они коначно почну да назиру њен обрис; – онда да разликују прсте, па кад крену да их броје: ... два, и на крају свих пет! Па кад заплачу од среће...”

– Постижете ли, дакле, у рату заиста тако много значајних резултата оперативним путем, докторе?

„Усуђујем се рећи да се по правилу постижу резултати тамо где се посла лати искусан хирург. Иначе то не треба радити. Прилив рањеника најчешће је толики да је боље ићи на сигурно. У прво време сам, под вођством чувеног професора Фон Етингена, изузетно много о томе научио.” ■

Дневник ратног хирурга

ДУГИ ДАНИ
И ДУЖЕ
НОЋИ

Задатак ратног хирурга нешто је посебно. Упадљиво је колико сам више својих српских пацијената успео да извучем од аустријских. Срби су по правилу толико јачи, тако жилави. Звучи блесаво, али Срби су сјајни за оперисање, и тако се добро опорављају. У прво време, док се још нисам био извештио, држао бих тако неког момка два и по сата под наркозом, а кад би тај дошао к себи, не би ни помишљао на повраћање – радије би запалио цигарету.

Међутим, особа којој сам највише захвалан кад је мој рад у питању, то је непревазиђена сестра Де Хроте, која је истовремено била и мој асистент и инструментарка... Наравно, и друге две сестре су ми помагале са ретком посвећеношћу.

Али докле смо оно после свих дигресија дошли у мојим забелешкама? – настави др Ван Тинховен да листа по свом нотесу. – Ах да, пуковник касапин је нестао. Опет сам ја преузео послове. Али премало је лекара, премало за све те болесне и рањене. И то вече рекох шефу санитаретске службе: – Кад вам је у прошлом рату помањкало топова, отели сте стотинак Турцима. Зар не можете сада да похватате мало аустријских лекара? И заиста, убрзо затим добих једног заробљеног чеха др Хајнриха Пруску, асистента породилства из Прага.

Али када су Срби одбили први удар и када су натерали Аустријанце у бег, дошла су мирнија времена, тако да смо и сами могли више да се посветимо неговању. Повремено би Ваљево посетио понеки Аустријанац у летелици, на кога су онда бесомучно пуцали. Једанпут је пала бомба која је убила неколико људи и неколико волова. Вести о рату су допирале до нас спорадично. Један швајцарски инжењер је понекад добијао новине. Из Беча ми нису прослеђивали моје *Ротердамске новине*, тако да смо с почетка тапкали у мраку.

– Видите, забелешке постају безначајне.

„Чујемо топовску паљбу. Сад су Аустријанци са свих страна потиснути преко Дрине. Касније су повремено покушавали да заузму Шабач, али би их сваки пут избацили из тог утврђења...“

Срби 28. августа прелазе у офанзиву. Упадају у Мађарску, заузимају Земун, који се налази наспрам Београда. Иду даље до Инђије. Читав јужни обод долази под њихову власт, а тамо већину чине Срби. Поново очекујемо много рањених. Једног дана их је најављено хиљаду. С највећом могућом брзином припремамо простор на све стране, а стижу – двојица! Аустријанци, међутим, поново прелазе Дрину: заузели су Крупањ, прво упориште на путу за

Повлачење народа из Јадра и Мачве октобра 1915. године, аутор Риста Марјановић

Ваљево. Повремено процури нека вест из Европе. Први пут сам са столом седео са руским колегама у блузама каки-боје на којима носе велике лекарске значке попут звезда на одликовању великог крста. Не представљају се. Једу крајње некултурно; леже за столом. А оног српског студента, који је студирао у Паризу – због његових чудесних схватања назвали смо грофом од Париза – морао сам да га, нажалост, отпустим због потпуне неупотребљивости.”

СТАРАЦ И ЊЕГОВО БЛАГО

„31. август. Ујутро смо чули силно грување. Прича се да су Аустријанци пробали до Завлаке, на четири сата од нас. Али увече нам рекоше да се поново повлаче. Наводно немају топове. Има много заробљеника, хиљаде рањених. Послао сам, дакле, курира у Ниш, по материјал. И заиста, сутрадан су ми пристигли нови рањеници. Ах да, онај типични стари Србин са трбушном раном. Сачекајте само мало...”

И др Ван Тинховен се врати са неким предметом: неком врстом шупље тикве са грлићем, коју српски војници носе уместо чуре.

„Тај старац” – исприча он – „стискао је управо овакву једну под мишком, сиромаш. Био је у страшним мукама, тражио је нешто да попије, али је одбијао чашу. Воду смо морали најпре да сипамо у ту тикву, која није смела да се склони са његовог кревета. Два дана касније добио је крварење у стомаку, зато што је, супротно свим наређењима, сам устао из кревета, не дозвољавајући да му неко помогне. Однели су га у операциону салу, али је он и даље грчевито стезао своју тикву. Сиромаш је умро са својим јединим поседом у руци. Тако је лежао и на одру. А ја сам му и у сандук ставио његово благо...”

„У складиште Петог пука унето је ноћас осам стотина рањеника. Идем да проберам најтеже случајеве. Какав је то тужан приказ! Неразлучива маса у дугим шињелима натопљеним крвљу, на слами, попут стоке. На спрату, где у три нивоа стоје полице за складиштење муниције, сада леже рањени, тек тако, на тврдим даскама. Свуд унаоколо тешки рањеници...”

Непрекидно их доносе са бојишта. Да човек падне у очја. Опет идем да их пробирам по складиштима, опет видим исти јад.

Неки аустријски авион надлеће Ваљево. Осипају паљбу на њега из топова. Поврх свега, моја инструментарка сестра Де Хроте не може да ми асистира као обично, јер јој се опекотина на руци инфицирала. Медицинске помоћи још је недовољно. Поподне идем да погледам једну другу болницу, у касарни. Хирурга нема, само неколико швајцарских интерниста. Видим тешке рањенике како још у униформи леже на креветима. Влада потпуни хаос – не знају шта с њима. А ја имам шездесет веома тешких случајева који ме чекају. Ангажујем што је могуће више људи да припомажу”.

„7. септ. Коначно пристиже нешто више помоћи, из Отаџбине! Телеграм да су из Ниша кренуле сестре Ван дер Моден и Вестерхоф, заједно са болничарима Хенкенем и Дасом. Стигли су поподне. Веома су изморени, још не могу да помогну око преврета оперисаних. У нашој болници за њих нема места. Све је пуно. Смештају их у хотел. Али донели су са собом новине, и часописе из којих сазнајемо шта се последњих недеља дешавало у Европи”.

„11. септ. Аустријанци су опет одбијени. Наилази мирније време. Поподне седим у својој соби, мало сам се раскомио, а у то крајње узбуђен улази мој верни слуга Миливоје: – Престолонаследник! О, докторе, докторе, престолонаследник! У папучама сам, али сад више немам куд: улази престолонаследник. Сместа ме препознао, од пре две године, веома је љубазан и једноставан. Дошао је у посету једном штапском капетану који је лежао

код нас са тешком прострелном раном грудног коша. Од срца се распитивао за њега, али нажалост, нисам могао да му улијем много наде. Изгледа крајње скромно. Веома је мршав, испијен, са напаћеним лицем, носи лорњон. И униформу пуковника без украса, не виде се чак ни сјајна дугмад, која су сакривена под реверима шињела. Има само златни руб око капе. Веома ми се допада. Течно говори француски. Разделио је новца међу рањеницима. А следећег дана је послао цигарете”.

„14. септ. Дошле су да ми асистирају холандске сестре. Један од мојих студената се разболео. А стигла је сад и велика руска амбуланта, са двадесет и шест особа, лепо опремљена. Они раде у згради суда. Међутим, више нема много посла за њих. Стигли су и швајцарски лекари”.

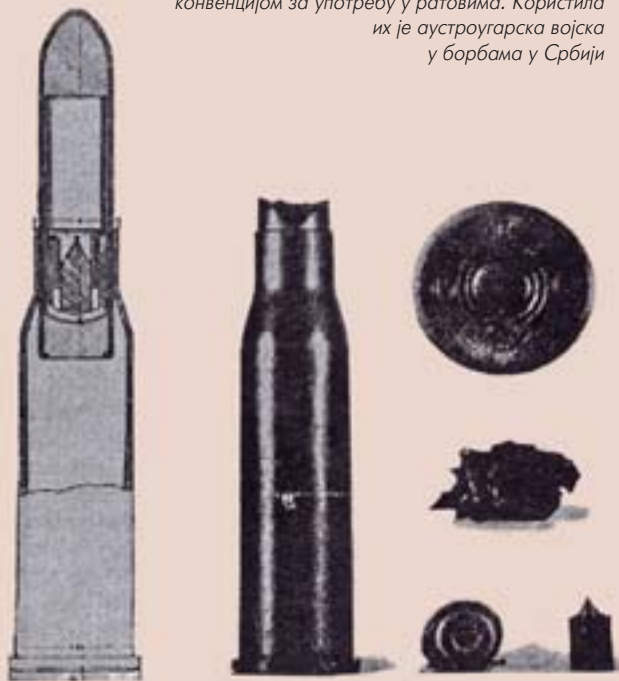
АУСТРИЈСКИ ЕКСПЛОЗИВНИ МЕЦИ

„16. септ. Посао је њева. Скоро да нема случајева тета-нуса...”

„18. септ. Морао сам да одсечем четири ноге. Тиме сам се бавио кад је најављен др Рајс, професор криминалне антропологије из Лозане. Дошао је како би покренуо истрагу над страховтама које су починили Аустријанци, а посебно над употребом распрскавајућих метака. Жели да ме саслуша као сведока. Кажем му да сам спочетка веома сумњао у приче о тим озлоглашеним мецима. Толико се тога прича, а ја сам био скептичан. Чак и касније, када сам видео велике ране какве настају од дум-дум метака...”

„Спочетка, заправо, нисам веровао у распрскавајуће метке. Касније сам победио скепсу и уверио се да су их Аустријанци користили. Типична рана од таквог метка је: мала улазна рана у ткиву. Али под њом се зауставља, распрскава и прави огромну излазну рану. Таквих рана сам видео неколико. А као кључни доказ имам и делове таквих распрскавајућих метака, перфорациону иглу, кошуљице с одстраненим деловима.”

Аустријски „дум-дум” метци забрањени Хашком конвенцијом за употребу у ратовима. Користила их је аустроугарска војска у борбама у Србији

„Стигавши у Холандију, дао сам неколико распрскавајућих метака једном познатом артиљеријском експерту како бих чуо његово мишљење... Када је истина полако допрла до мене, преостало ми је само гађење због недостојног ратног злочина једне моћне царевине спрам храброг, патриотског, крајње симпатичног малог народа од неколико милиона душа.

Нема сумње да је аустроугарска војска навелико користила ову врсту муниције приликом свог другог упада у Србију како би тим најмодернијим средством пропаганде средњоевропске културе натерала на ћутање један јуначки, храбри мали народ. Као додатан сувенир су након свог другог дебакла оставили за собом пегави тифус у тој напаћеној земљи.

Судећи по званичним коминикеима великог руског главног штаба од 22. марта и 3. априла те године, има основаних разлога за претпоставку да су исте метке и Немци и Аустријанци користили против Руса, што након оног што се десило у Србији не треба да чуди.

Можда треба рећи још и то да су на почетку рата Руси у Галицији од Аустријанаца запленили велике количине метака са меким врхом, при чему им је и оловно језгро машински подељено у четири сектора.

Што се тиче метака које је са собом донео др А. ван Тинховен, на дну им је утиснуто годиште 1911. и 1912, као и аустријски двоглави орао, што сведочи да потичу из државне фабрике Велерсдорф крај Беча.

У Швајцарској Војној ревији од фебруара 1915. већ је објављен опиран чланак из пера професора Р. А. Рајса са универзитета у Лозани под насловом: *Аустријски експлозивни метци*. Дотични професор је лично водио истрагу у Србији. Чланак, опремљен цртежом пресека тог метка, неколицином фотографија рана стопала, руку и рамена и изјавама 27 аустријских заробљеника о тој муницији, не оставља места сумњи о стварној природи те танади.

Рајс на основу изјава 27 ратних заробљеника закључује да су распрскавајући метци били у употреби у пуковима 23, 28, 78, 16, 96, 27. (мађарски) и 100; да их војници нису познавали пре рата. У време мира били су све време ускладиштени, а њихова је употреба била одређена само за случај рата. Да су знали да су у питању распрскавајући метци и да су ране које наносе веома озбиљне. Да су их свесно и намерно користили против Срба.

Закључак професора Рајса стога гласи:

Било како било, Einschuspatrone је метак с експлозивним пуњењем какав забрањују конвенције. Жалосно је констатовати да многобројни мировни конгреси, хашке конвенције, филантропски конгреси и напредак науке нису послужили ничем другом до да се у актуелном рату употребе справе за убијање и мучење, рафинирање од оних у време Инквизиције”.

Листајући даље по дневнику, др ван Тинховен наставља:

„23 септ. Направио сам статистички приказ својих операција откако радим овде у Ваљево. Дакле, од 8. августа. Оперисано је 235 пацијената, од којих је 67 умрло. Већина након операција главе: 35; трбушних рана 8; рана кичмене мождине 4...”

„30. септ. Стигли су нам кофери. Отишли смо кући да их распакујемо. Какво дивно осећање!”

„14. окт. Читамо у неком извештају да Немачка тражи пролаз кроз Холандију. Наше трупе су се концентрисале на граници. Наше сестре и болничари су страшно нервозни. Неки хоће смета да крену кући, макар преко мора. Касније су ту вест, срећом, демантовали”.

„15. окт. Ах да, она сирота мајка је читаву ноћ пробдела у капели крај одра свог сина. Свога јединца, храброг официра, омиљеног међу војницима. Страшно је пропатио, а беспштедна

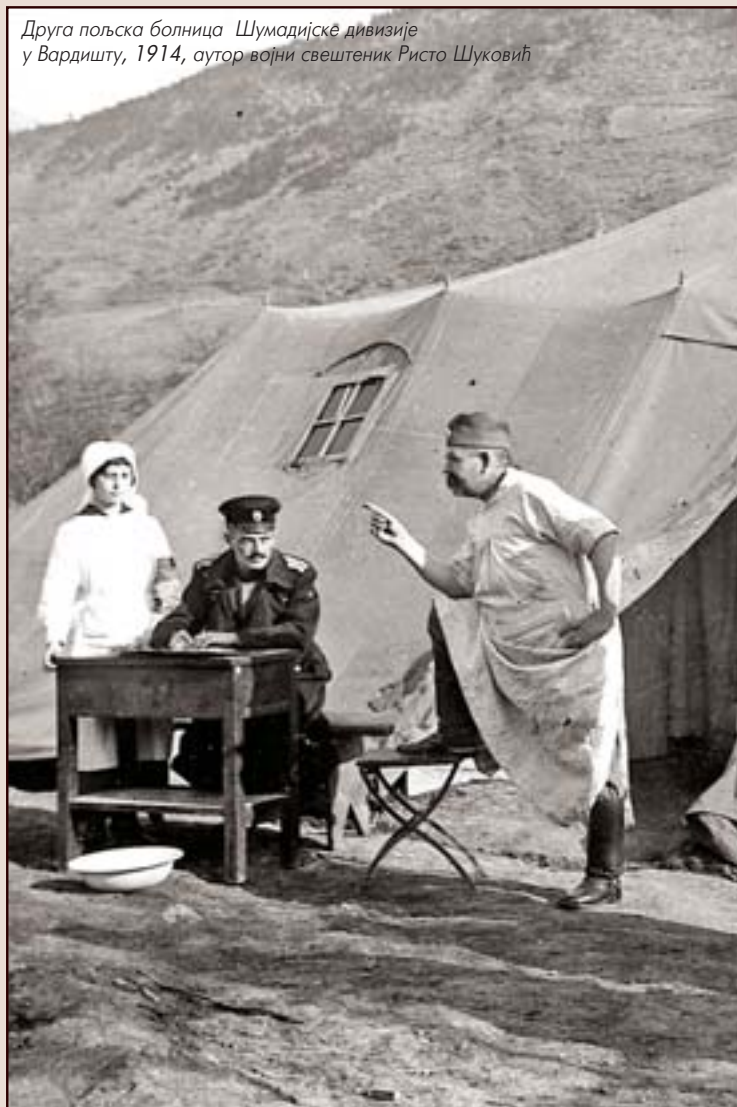
инфекција тетануса учинила је томе крај. Сахрањен је уз све почасти. Најпре је владика одржао службу крај отвореног ковчега, положеног на две столице пред нашом капелом, уз појање и церемонијал православне цркве. Однет је у поворци коју је предводило свештенство. Дирљиво.

ЈАВНО ИЗРАЖАВАЊЕ БОЛА

Човек се овде, иначе, навикне на јавно изражавање бола међу Србима кад им премине неко од блиских. То лудачко плакање, то страшно гласно ридање, уз непрестано лупање у груди, представља, заправо, националну церемонију. Начас паузирају да би нешто појели, попили кафу, онда обришу уста и крену наново. Али дирљива је њихова брига за свећу. Кад у Србији неко умре, крај његових посмртних остатака мора да се запали свећа. Тако је у нашој болници једна жена данима седела крај узглавља свога мужа, све време са свећом и шибицама у крилу. Сестра је испричала да она није хтела ни ноћу да легне – због свеће... А муж јој није умро. Чак и за своје непријатеље, рањене Аустријанце, Срби у болници би дали и последњи динар како би им купили свећу ако умре. Одакле ли их само тако брзо створе у сали? Не прође ни минут од смрти, а већ гори. А и иначе, не гости се само приликом сахране већ и сваки пут на годишњицу смрти. Био сам једном код неких пријатеља у Ваљево и када сам упитао домаћицу чему имам да захвалим тако изврстан дочек, одговорила је: – О, па годишњица је смрти мојој мајци”.

„21. окт. Један колега каже да сеоским путевима из правца Шапца ка Ваљево креће маса српских избеглица. Аустријанци нижу

Друга пољска болница Шумадијске дивизије у Вардишту, 1914, аутор војни свештеник Ристо Шукловић

успехе, надиру. А након ужаса из првог периода, народ се у смртном страху дао у бег. Поподне видимо како пристижу те чемерне поворке, на хиљаде и хиљаде њих, са женама и децом, са болеснима, сакатима, пешице, исцрпљени, са понешто спасених ствари на грбачи, у колима са покућством... Изгладнели су, жедни, а хране скоро да више нема за те бескрајне збегове. Логорују покрај пута, а најимућнији сами себи нешто кувају, на примитиван начин пеку себи хлеб на металној плочи изнад ватре од угљевља.

Аустријанци надиру. Стање постаје критично. Поподне сам једном цивилу извадио слепо црево. Онда опет пристижу рањени. Избеглице се у бескрајном низу вуку улицама, из очаја седају, падају да више не устану.

Узбуђење све више расте. Опречне вести: *непријатељ стиже – не стиже – стање је лоше – боље је*, додатно шокирају уплашени народ. А болнице су свуда пуне”.

„26. окт. Добијамо наређење да евакуишемо сваког ко може да преживи померање до најближе станице. Стравично грување топова. Испоставља се да је главни штаб у међувремену неопажено отишао за Крагујевац”.

„27. окт. У великом смо послу са евакуисањем пацијената, са спремањем”.

„28. окт. Паника у Ваљевоу са сваким сатом постаје неконтролисанија. Крупањ и Кучево, два јака упоришта, пала су. Сви беже. Такође три даме које су ми асистирале. Град се све више празни. Сви хитају ка станици, куда се односе и велике залихе војних магацина. Све време огромне масе војника марширају кроз

Ваљево, или подижу логоре близу града. Тамо су постављене и неке пољске батерије. Швајцарска амбуланта је у паничном страху за своје две руске докторке. Хитно наређење: болница мора да се испразни! Топовска паљба звучи све ближе. Кроз град већ пролазе прве јединице у повлачењу. Шире се гласине да Друга српска армија нема више муниције. Али мој рањени српски пуковник и даље тврди да то није могуће. Он управо долази са фронта, а тамо је све било у најбољем реду... Ја настављам са малим операцијама и распитујем се унаоколо. Војни заповедник ме смирује: иако још не прети непосредна опасност, препоручљиво је да се све спакује. Онда бисмо могли да се сместимо у Горњем Милановцу и останемо у првој етапи”.

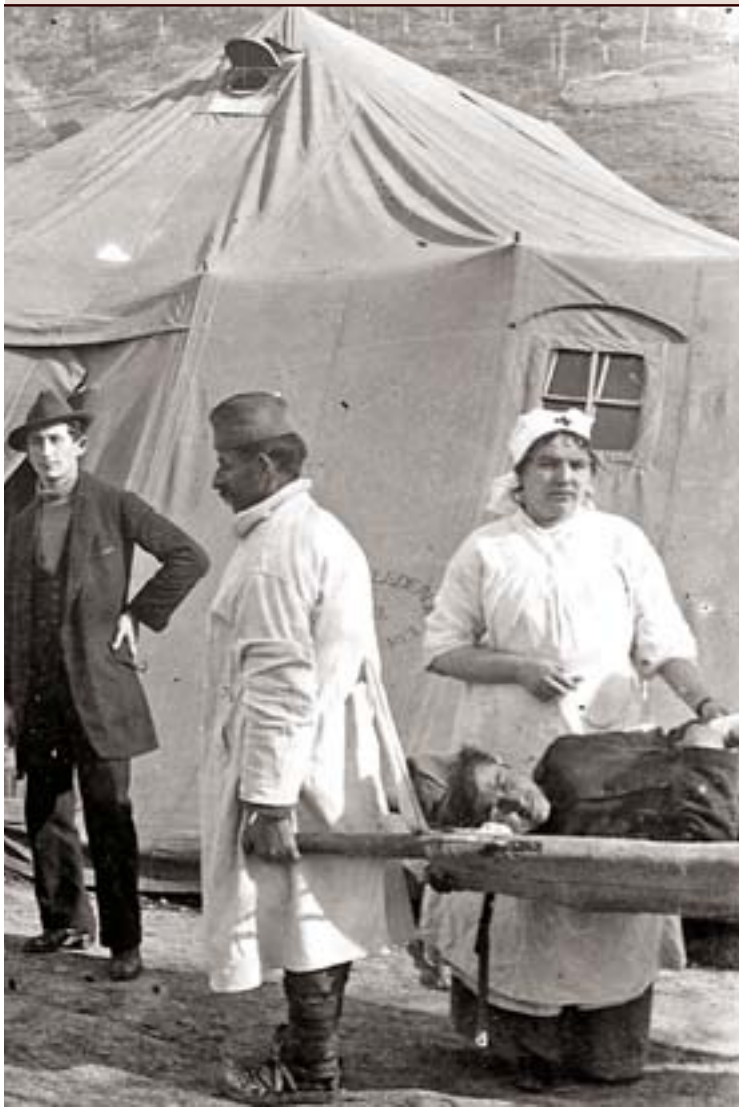
РАТ ИЗБЛИЗА

„30. окт. Хоћу лично да се уверим. Са сестром Де Хроте упутио сам се на брдо изнад болнице. Видимо пролазак хиљаде избеглица, видимо кола, логоре, топовску ватру. Видимо рат изблиза. Један авион нас прелеће. Велики логор са стотинама шатора од грања скоро је сасвим празан, само ту и тамо нешто војника који пеку прасиће. Али Срби које смо срели уверавају нас да ће заузети нове положаје, неће то, дакле, ићи тако брзо. Међутим, после повратка видели смо спремну воловску запрегу за жену директора електране. Знао сам га као неустрашивог, па сам се начас нашао у недоумици. Код куће нас је чекала порука: све да се спакује и да се исте вечери крене.

Отишао сам да разговарам са једним старешином: – Радије бих остао – рекох му. – Пристизаће још рањеника којима могу да помогнем. А као грађане неутралне земље, као чланове Црвеног крста нас ваљда неће заробити. – То је онда на ваш сопствени ризик. – Добро, онда нека сви тешки рањеници дођу код нас. Сутра ујутро ћемо распаковати све што је спаковано...”

Али у току ноћи, док сам спавао, стигло је наређење обласног шефа полиције, у чијој је директној надлежности била болница, да све треба сместа спасавати. Кад сам ујутро изашао, видео сам читав свој инвентар натоварен на осамнаест воловских запрега, велики стерилизатор, кревете, душеке, операционе столове... Бесно сам загремо: – Издао сам наређење да се остаје, дакле, скидајте све то, и поново распакујте! Шачица војника прискочила нам је у помоћ. Али стање је било тешко. Читаво је двориште било пуно сламе из душека, којом су се сада сладили волови. А и време је било тако суморно влажно, снеговито... Сви су били побегли, и управник наше болнице, и администрација, сви... Тог дана, 31. октобра, поново смо уредили читаву зграду. Град је био пуст, отишли су и апотекари, ту и тамо је још понешто избеглица гацало кроз блато. Увече само ми Холанђани и нешто Срба из епидемиолошке болнице седимо заједно и ишчекујемо, не знајући шта се спрема”.

„1. новембар. Шеф санитетске службе наредио нам је да, ипак, кренемо. Све мора да оде. Ни под којим условом не смемо да поднемо Аустријанцима шака; и њима је преко потребан сваки хирург. Рањеници више нису ни пристизали, јер су их директно евакуисали из околине Ваљево. Дакле, опет смо све спаковали. Случајно се сећам да смо на тавану заборавили 800 кг вате. Холандске сестре и болничари одлазе возом који је крцат, чак и кровови вагона. Прве гранате падају на Ваљево. Срби су прошли; од Аустријанаца немамо много шта да очекујемо... А и нема више шта да се ради. Одосмо зато последњим возом и сестра Де Хроте и ја. Због нас је за воз прикачен још један теретни вагон у којем је верни Миливоје тако наслагао сандуке да су иза њих могли да се положи наши душеци, па смо имали свој сепаре. Полазак је био у поноћ: воз састављен искључиво од теретних вагона крцатих кукавним избеглицама, сабијеним по педесеторо један на другог. Страх од Шваба их је избезумљивао. Плачу, понекад врисну. И тако смо се труцкали, повремено под лаком паљбом неке коњичке патроле – четири дуга дана и ноћи...” ■

Ваљево после Аустријанаца

ПАТЊА НА ТВРДИМ ГРАНИТНИМ ПОДОВИМА

Синови моји, заклели сте се да ћете
бранити свог краља и своју отаџбину.

Ја вам опраштам први део заклетве,
само на онај други треба да мислите.

Дошао сам да заједно с вама браним
отаџбину, да заједно са вашим
животима ставим свој на коцку.

Али онај од вас ко се не осећа сином
ове земље, нека баци пушку и нека
иде кући! Јемчим му да му се ништа
нажао неће учинити, јер уморни сте
и довољно сте урадили...

Пролазак Аустријанаца, повлачење Срба, беганија цивилног становништва, све је то, изгледа, унело пометњу, па су др Ван Тинковен и његова холандска амбуланта преживљавали тешка времена ишчекивања и нерада. На путовању од четири дана и ноћи са свим тим сандуцима у теретном вагону сваки чассу их стављали на мртви колосек. Али на једном од споредних колосека, срећом, опет су се нашли са холандским сестрама и болничарима који су толико пре њих били кренули из Ваљева. Напокон стигоше у Чачак. Али све је лебдело у неизвесности. Нису смели да се распакују до даљњег, и недељу дана су се досађивали; убијали су време посматрањем избеглица и трупа у пролазу. Све док није стигло наређење да наставе за Ниш... И тамо чекају.

„На путу тамо ми се десила једна од најнепријатнијих могућих ствари“, испричао је доктор. „Неспретношћу неког од особља изгубио се мој фотоапарат, а нисам могао одмах да набавим нови.

Ниш је био невероватно крцат. Скоро читав Београд се налази тамо, па је проналажење стана био огроман подухват, али захваљујући помоћи шефа полиције, ипак смо добили смештај. Спремљен је био огроман број болница, само у касарни инжењерије било је 1.500 кревета. Тамо је радило десеторо лекара, сви заједно у једној дугачкој сали, где су стајали различити столови за операције и где је свако превијао своје свакодневне пацијенте!”

На крају је Холанђанима додељен Зајечар као станица, као база за операције у буквалном смислу. Градић се налази на румунско-бугарској граници и једно је од најздравијих места у Србији; високо у снегу. Клима као у швајцарским Алпима. А тамо није било рата, тако да су се наши земљаци нашли сред недирнутог места. Богатог и очуваног, окруженог рудницама бакра, одакле велике борске фабрике црпу своју сировину.

Повлачење народа и војске кроз Ваљево 1915,
аутор Риста Марјановић

Требало је да се инсталирају у монументалној окружној болници како би опет могли да приону на посао. Цивилно здравство је, на име, веома добро у данашњој Србији. Свуда се граде нове болнице које су апсолутно модерно уређене. И овде је све било тип-топ.

ГРОБОВИ И КРСТОВИ

„Две сале за операције. Наша се амбуланта таман одомаћила кад на сцену опет искрсну више пута спомињани пуковник са манијом одсецања руку и ногу... како би се осветио као шеф свих болница. Јер чим се појавила уистину врло велика и дивно опремљена руска амбуланта, тај велики каспин их је позвао да се сместе тамо где су се Холанђани били уселили по наређењу више инстанце.

Каква је то била непријатна ситуација.

Руске колеге су биле веома погођене; др Ван Тинховен се обратио влади. – Идите у Русију – саветовали су Руси – овде недостаје култура! Али зли пуковник је за казну прекомандован, а Холанђани су могли да бирају између најелитнијих болница.

Најпре су отишли за Ниш и тамо сазнали да српска офанзива добро напредује, са великим изгледима да се поврати Ваљево. Онда би могли опет и они тамо. Али најпре су сачекали неколико дана.

У међувремену је стигла вест да су железнички мостови на путу за Ваљево дигнути у ваздух. Инжењерија се, додуше, ревносно трудила да их замени дрвеним мостовима – али још се није знало да ли ће бити готови. У Нишу је тада био смештен главни штаб. А та господа су била сушта услужност. Понудили су неопходне аутомобиле и камионе; путеви су, међутим, због проласка трупа и расквашености услед снега били веома лоши... У међувремену је стигла вест: помоћни мостови спремни! Након многих наређења и противнаређења, кренуше следеће ноћи за Младено-

вац брдском железницом која је поново прорасла. Чланови наше амбуланте стигаше тамо мртви уморни од лутања; јер опет су морали да путују у теретном вагону. Требало је да наставе одатле возом за Лазаревац, а онда воловским запрегама. Међутим, пруга још није била оспособљена. И тамо се налазио неки мост који је могао да се поправи тек наредног дана...

Један српски официр је за нас реквирирао три собе у неком врло прљавом смештају. Заправо: остале госте који су тамо били одсели једноставно је избацио, а ми смо онда могли да преноћимо у њиховим прљавим креветима. Наиме, у великим градовима има добрих хотела, али у провинцији су прилично бедни. Поред тога, био је рат. У дневном боравку лежали су измешани рањени и болесни војници. На улицама је било неописиво прљаво. И маса сиротиње, радње опљачкане... Видели смо лешеве на гомилама. Испричали су нам да је погинуло двадесетак хиљада војника. Али то је било пре недељу дана, и још нису били сахрањени. Не, српске трупе нису сада мале времена за то. Нису могли да трену ни часа како би сустигли Аустријанце.

Пошто је наш вагон са сандуцима, ипак, био остао у Нишу и тек смо поподне могли да га очекујемо, имали смо времена. Попили смо изврстан руски чај на бојном пољу, у једној пољској болници. Разгледали смо пољске кухиње, лекаре, где се испоручивало на хиљаде хлебова. За аустријском војском се кретало на стотине кухињских кола. Не, српске кухиње се једноставно уклапају у земљу.

Још примитивнији призор пружали су војници који су пекли пиле изнад ватре. Другде је поп вршио своју дужност на сахрани, свуд унаоколо гробови и крстови. Било је ту и мноштво заробљених Аустријанаца које су упослили, између осталог, на станици.

И опет нас је случајност довела у контакт са једним српским официром који је одмах почео да се распитује за Холандију, као да је тамо одрастао. Јер наша земља је овде веома популарна. Захваљујући књижи познатог италијанског писца Амчисиса, која спада у оних дванаест страних књига које се годишње преводје уз финансијску подршку српске државе и јефтино деле међу народом. Зато овде стално можете чути како се говори о Холандији, о Амстердаму и Хагу. Чим нас сретну, они почну о томе. А многи Срби који су студирали у иностранству – лекари, официри итд., подстакнути Амчисисовом књигом, направили су излет кроз нашу земљу. Миливоје, мој српски послужитељ, који је такође знао за њу, осећао је толику привлачност да би врло радо пошао са нама на неко време.

На станици 8. децембра стоји гомила аустријских топова и изливених граната којима се играмо како бисмо убили време. На моје запрепашћење, нестао је вагон са нашим стерилизатором. Воз је најпре требало да крене увече, а онда тек сутра ујутро у десет. Пала је ноћ 10. децембра пре него што се дугачка композиција усудила на покрет. Били су подозриви према тим брдским крајевима куда су Аустријанци управо били прошли. Страхovali су од мина под шинама. Веома смо се споро клацкали новим мостом преко Колубаре, који је касније надошла бујица поново срушила. Наредне вечери у једанаест сати стигли смо у Лазаревац, трајектом коме је иначе потребно пет и по сати. У три по поноћи поново смо ушли у Ваљево.

ЈЕДНАНАЕСТ ДАНА ОКУПАЦИЈЕ

Али да бисте схватили стравичност стања које смо тамо затекли, морам најпре да вам испричам нешто о току рата. Након нашег одласка из Ваљева, у ноћи 2. новембра, најпре су ушле аустријске патроле, затим маса пешадије и коњице, зауевши град и највећим делом га после напустивши. Читаво приобаље до Обреновца било је тада у њиховим рукама. Фронт им се простирао од Саве, преко Ваљева, до Дрине. А Срби су морали да се повуку због недостатка муниције. Они, наиме, користе француске топове, а залихе муниције из Француске су касниле“.

Србија, додуше, има у Крагујевцу сопствену електрификовану фабрику муниције, где се праве меци, гранате, ручне бомбе и др.,

поправљају топови, али та фабрика не покрива потребе оваког бескрајног ратовања. Ма како модерно била опремљена. Срео сам једном једног српског фабричког директора који се тамо школовао, а по налогу државе је једно време био и на специјализацији код Сименса Шукерта у Берлину, и у познатој аустријској фабрици топова „шкода“ у Плзењу. Струју тамо у Крагујевцу добијају из хидроелектране, као и у већини српских фабрика које профитирају од прилично великог пада планинских потока.

У међувремену су Аустријанци напредовали од Горњег Милановца и код Младеновца заузели главну железничку пругу за Београд. Тако су, дакле, могли да приђу Београду са залеђа, а сећате се телеграма Францу Јозефу, када је генерал Франк на годишњицу ступања на престо положио Београд свом цару пред ноге.

Након ужаса приликом првог дебакла, више нигде није било сличних злодела која је починила аустријска војска. Казне су утерале страх. Официри су своје трупе боље држали под контролом. Било је, дакле, веома мало разарања. Очигледно су хтели да анектирају Србију што нетакнутију. Окупација је, међутим, трајала само једанаест дана. Јер толико су били удаљени од своје базе да је снабдевање са сваким даном ишло све теже. Поред тога су се трупе исцрпље по тешком терену, по каљузи од магла и снегом расквашене иловаче. Запреге су се заглављивале у њој, коњи сакатили.

Њихови колски транспорти путовали између 10 и 14 дана од Обреновца до Ваљева, што је седамдесет километара. Свуда унаоколо су зато лежали њихови угинули коњи. Када смо ми тамо стигли, у околини Ваљева су трунула 583 коњска леша. Замислите тај смрад, по том влажном времену. А управо због таквог стања путева Српска војска користи веома мало коња, за коњицу и другде наравно више. Али иначе искључиво волове, па и биволе.

Аустријанци су тада, због застоја у снабдевању, најпре живе ли четрнаест дана од упола мањег следовања. Затим су пет дана имали још мање, а када трупе последњег дана нису добиле ништа за јело, били су спремни за повлачење.

Прича се и да су заробљени чешки официри починили издају. „Они више немају шта да једу“, наводно су рекли. „Сада сачекајте своју прилику и удрите на њих“. Тада су Срби смислили лепу сценуграфију. Стари краљ је отишао на фронт и тамо се обратио својим трупама: „Синови моји, заклепи сте се да ћете бранити свог краља и своју отаџбину. Ја вам опраштам први део заклетве, само на онај други треба да мислите. Дошао сам да заједно с вама браним отаџбину, да заједно са вашим животима ставим свој на коцку. Али онај ко се од вас ко не осећа сином ове земље, нека баца пушку и нека иде кући! Јемчим му да му се ништа нажао неће учинити, јер уморни сте и довољно сте урадили...“

И принчеви су били присутни. И не морам описивати с каквим су жаром трупе истерале мрског непријатеља из земље. Три дана касније краљ је ушао у своју чувену престоницу, која је много претрпела, и отишао је са синовима у Саборну цркву, где је одржано богослужење због захвалности за ослобођење Београда. Читова два дана и две ноћи Срби су зауставили железнички саобраћај због огромног транспорта муниције из Солуна, који је, као што знате, слободна лука за Србе.

Аустријанци су тамо на крагујевачком фронту мало паузирали. Тада су – како тврде гласине – они исти чешки заробљеници одали аустријску војну одлуку да се у десет сати поново отпочне офанзива. Због тога нису били спремни за дефанзиву код су тог истог јутра у пет сати Срби бесно напали неприпремљеног и изгладнелог непријатеља, чије је десно крило од-

мах приморано на повлачење. А деморалисана, каква је била због гладовања, читава се војска дала у одступање. Па, ипак су се трудили да макар задрже Београд. Велике концентрације окупиле су се код Младеновца, упоришта крај железничке пруге, где су се водиле велике борбе и где је, наводно, изгинуло оних већ споменутих 20.000 људи. Али када су и ту претрпели пораз и када су Срби с леђа напали окупационе трупе у Београду, опет им је успело да након још мало пушкарања, избаци Аустријанце из земље!

Битке су се такође водиле за Ваљево, преко којег су трупе, распоређене на брдима са обе стране колубарске долине, осипале жестоку паљбу једне на друге. Када смо, уморни од пута, стигли тамо у три сата ноћу, затекли смо тај донедавно тако љупки градић у стравичном стању опустошености, где више нисмо знали куда да кренемо како бисмо нашли макар какав смештај“.

РУМУНСКИ ПУК

Доктор Ван Тинховен и холандске сестре и болничари стигоше тако у три сата ноћу у некад љупко Ваљево, којим је потом протутњао ужас рата. Куд сад да се дену у то глуво доба, у том опустошеном и настрадалом граду?

Најпре се упутише у хотел „Гранд“. Тамо су сва окна била полупана, билијар је стајао разваљен сред остатака покућства, власник је био побегао. Тада кренуше у хотел „Секулић“. Безуспешно су на сва врата покушавали да уђу, док коначно у задњем дворишту нису нашли отворену кухињу. У тој кухињи још су седела два аустријска официра. Дочекаше Холанђане уз поклике. Један је био артиљеријски капетан, други резервни поручник, а у слободно време поп. За седење су господа могла да понуде клупу са једним ногаром, нешто пањева – столица није било. Па ипак је време брзо пролазило, уз партије бакарата, што су болничарке одмах научиле, уз пасијанс који је слагала једна од сестара, уз песму и забаву усред туробног ратног окружења.

У шест сати ујутро др Ван Тинховен крену у извиђање.

„Било је сиво, кишовито време. Град је био потпуно напуштен, домови свуда проваљени. Пролазим кроз уличицу где су изгореле три куће. И заиста, једва сам то поднео, тако је ужасно морбидно изгледао тај лепа, љупки, крајње симпатични градић који сам познавао у доба мира, и где сам изабран за почасног грађанина. Кроз њега су прошле све те војске; злоупотребили су га и испрљали Аустријанци, и Срби. Ушао сам у једну луксузну кућу у којој је све било отворено, користили су је као шталу за коње, коњски измет у спаваћим собама, свилени чаршафи као коњске покривке... Јер опako су се иживљавали Аустријанци, али и пратеће чете српске војске. Такозвани Румунски пук, састављен од Срба са румунске границе, уживао је крајње сумњиву репутацију, због своје склоности ка пљачки. И тога је било. Највећим делом је то

Српска пољска брзометна батерија у галопу мења положај, август 1914, аутор Риста Марјановић

пратећи пук, последњи на релу, који услед тога има много више шансе да некажњено дрпише”.

„Сећам се још сироте беле црквике са оним својим љупким торњем насред велике зелене пољане, срећом је остала читава... Али морао сам даље, хитно даље, јер сам стрепео од тога у каквом стању ћу затећи нашу лепу, чисту болницу. А стање тамо је превазилазило и моје најгоре слутње. Био је то потпуни хаос, и прљаво, прљаво...! У тој болници са сто кревета било је збринуто хиљаду петсто тешких рањеника. У подрум, где никад нисам залазио – са полулучним отворима и решеткама испред њих, у који се могло увући само кроз узани пролаз, положили су више од стотину њих на мокру сламу, нужда се вршила свуда унаоколо. Тавани су били препуни, и зграда администрације – свуда неподношљив смрад! У башти је био разапет шатор за те јаднике. У ходницима су хладни подови са мозаиком били тако пуни да се једва могло пролазити. Јер ту је још лежало незбринуто неких четиристо најтежих рањеника.

Случајно наиђох на једног аустријског лекара; нисам могао да прикријем своју згранутост. – Колега, колега – одговорио ми је избежљиво – ничег више немамо, ничег, ни комадића вате. Од шеснаест хиљада рањеника, колико их је првобитно било у Ваљево, повели су са собом дванаест хиљада, у паници бекства... Али, као што сам касније сазнао, и тај чемерни транспорт се заглавио! Ваљево је, ипак, био логистички центар, где су имали своје магацине муниције, хране. Али само што су се Аустријанци овде сместили, а већ су морали да се повлаче, и тада су своје огромне залихе на брзу руку запалили и уништили. Само су опремили залихама болнице за четири хиљаде остављених рањеника, с којима су остала четрнаесторица лекара.

У аустријским пољским болницама ради понеки лекар, а иначе санитарски официри који нису медицинске струке, већ људи којима је посао да регулишу снабдевање; потом интендантски официри, пратећи официри задужени за коње и волове и, напоследку, апотекари. У нашој болници су били остали само санитарски официри, а они су, пре уништавања, окупали двадесетак људи како би довели невероватне количине залиха; на пример 48.000 порција кафе, огроман број сандука са чајем, сандуке с дуваном, 1.500 кг шећера, пасуља, брашна итд. Како им је само било жао што нису знали да ће доћи холандска амбуланта, јер би иначе спасли још много тога другог не би ли заједнички живот учинили мало пријатнијим! Углавном, имали су на располагању још шест волова и двадесет свиња. Иначе, стока се још могла набавити. – Набавите краве – гласило би наређење момцима, и кад је било могуће, плаћали су за њих. Јер Аустријанци су за све што су узимали у Србији плаћали готовином; зато су са собом носили читаво благо. Али када су купили стоку са ливаде, а сељак се био дао у бег, када су имали потребу за неким стварима из дућана, а дућанија је одавно нестао – коме онда да се да новац? Неки су интендантски официри знали коме. Приликом истраге над једним од њих који је био погинуо нашли су касу са свим рачунима, али и педесет хиљада круна које је био наменио себи! Међутим, скоро читав сточни фонд у српским крајевима куда су они прошли нестао је, а највећим делом га је појела та војска од око 400.000 људи.

ЧИШЋЕЊЕ АУГИЈЕВИХ ШТАЛА

Дошао сам у некадашњу собицу сестре Де Хроте и затекао тамо дванаесторицу рањеника; у соби за превезање њих двадесет петоро, соба за стерилизацију била је крвата. У мојој соби је било најгоре; рендгенска просторија служила је као стовариште за празне боце. Али чега сам се буквално ужаснуо, била је она гомила лешева у мртвачници са два... самртника под њима. Сва та патња на тврдим гранитним подовима ходника, са само мало труња од сламе!”

„Ујутру смо у нашем нужном смештају добили слудовање војничког хлеба. А онда је дошло време да се помету Аугијеве штале. У Ваљево су, са изузетком неколицине мештана повратника, оста-

ли искључиво Аустријанци. Нису више пристизали ни српски рањеници. Оно мало што их је било убрзо је евакуисано, тако да сам отад, поред десетак српских избеглица, обрадио три до четири стотине Аустријанаца”.

„Кад је мој посао у питању, био сам доспео у један други стадијум ратне хирургије. У првом стадијуму добијеш свеже рањенике који још нису тешко инфицирани. Имао сам их ту у августу и септембру. У другом стадијуму имаш људе који су већ неко време рањени и најчешће тешко инфицирани. Гнојење, уклањање мртвог ткива, шрапнела, метака итд.; и флегмоне, отварање и дренажање тих великих апсцеса. У трећем стадијуму онда следи накнадна нега, оперисање анеуризама, пластика, дорада патрљака, итд.”

„Сад сам се поново суочавао са другим стадијумом: са гнојењем, сталним гнојењем рана. То и накнадна нега нешто је што сам већ спознао раније у два претходна рата, када сам радио на већој удаљености од бојишта, што све заједно представља изванредну школу.”

„Елем, доручковали смо како смо знали и умели у нашој хотелској кухињи, а онда се опет сви заједно упутисмо ка болници. Ушао сам у операциону салу и тамо затекао пуковничког лекара капетана Ковача, Мађара, како ради. Још сам му једном натрљао на нос због скандалозности оваквог стања, а он се извинио. Били су изузетно љубазни према нама, ти Аустријанци, и најсрдачније су прихватили нашу помоћ. Санитарски официр Холан позвао нас је у своју собу и послужио чајем, саламом, вином, док смо се пријатељски о свему договарали.”

„Затим сам отишао по савет код шефа српског санитета: – Шта да радимо? Јер свуда у граду је владао хаос, глад, уништало се, пљачкало. – Гледајте најпре да обезбедите смештај за ваше људе! – Али ништа нисам нашао, јер је становништво било у бекству. Тада сам случајно срео свог пријатеља Шмита, директора електране. – Храним се код једне бабице – рече ми. – Добио сам неко парче меса. Она треба то да ми скува; биће ваљда и за вас. А после ручка сам сазнао да се власник хотела *Гранд* вратио.”

„Можемо ли код вас да се сместимо? И сами видите на шта све ово личи. – Заиста је невероватно каквим су се све ексцесима препуштали чак и аустријски официри који су овде боравили.

Али имали смо решење. Најпре смо из три собе избацили ђубре; имали смо своје кревете, душеке и ћебад, па смо тако опет имали преноћиште. А увече смо за вечеру имали још нешто хлеба. Каква благодет: електрично светло. Што се тога тиче, српски персонал је остао лојалан: Ваљево ни дана није било у мраку. Међутим, приликом повлачења Аустријанци су покушали да униште трансформаторе у граду. Пошло им је за руком да среде два. У резервној централи покушали су да онеспособе котлове, тако што су их ложили на суво до усијања, али централа изван града остала је читава. А светлост је заиста чиста срећа у оваквим временима”.

„Наредног јутра сам опет поранио код шефа санитета: – Не могу да радим док год се болница не поспреми. Треба ми чисте постељине, сламарица, свега, и морате да однесете 250 рањеника... Али том добром старом пуковнику мањкало је сваке иницијативе.

Тада сам послао телеграм у Ниш, и три дана касније стигао је амбулантни воз да покупи 250 пацијената вишка. Само још нисам имао постељину, сламарице, сламу. И даље су лежали по креветима у униформама, у кошуљама опраним пре више недеља, на гнојем натопљеним душецима. Послао сам и курире у Ниш. Недељу дана касније вратише се са две стотине кошуља, панталона, чаршава, јастучница итд. Али без свеже сламе. На километре унаоколо војске су у пролазу биле купиле све. Послао сам запрете у потрагу. Четрнаест дана након нашег повратка у Ваљево, дођоше са својим благословеним пленом.

Сад ми је било остало стотину рањеника. И тада је радикално чишћење могло да отпочне. Најпре требљењем вашака по читавој болници!” ■

У измрцвареном граду

ПЕГАВАЦ ОДНОСИ СВОЈЕ ЖРТВЕ

Са Новом годином над ову напаћену земљу надвила се нова несрећа. Број оболелих од тифуса све је више растао у Ваљево. Толико да је пета касарна, смештена мало изван града на оном лепом брежуљку, где су раније били интерни болесници, војници који су патили од реуме, од запаљења плућа, или дизентерије – морала у потпуности да буде преуређена за тифусаре.

В ишак рањеника одвезен је из ваљевске болнице. Остало је највише њих сто на стотину кревета, све Аустријанци. За њих су били спремљени чиста постељина, чисти кревети, свежа слама. Могла је да отпочне борба против напасти вашака.

По речима др Ван Тинховена, најпре је очишћено хируршко одељење. Тамо је предност била у гранитном поду. Испражњене су све сале заредом, избачени су кревети, пацијенти су смештени у собу за превијање. Онда су орибани подови, окречени зидови и таванице. У међувремену су сестре Вестерхоф и Ван дер Маден, под надзором сестре Де Хроте, узеле рањенике у шаке, једног по једног. Свукле су их, скинуле им старе, запрљане завоје, у којима је гамад свила читаво гнездо, насапуњале их од главе до пете, подишале им косу, обријале маље с тела. А пред болницом се све време вијорила пара из пољске кухиње, која је испоручивала сву топлу воду, јер су бојлери у купатилима били прогорели.

НЕОПИСИВА ПРЉАВШТИНА

„Епидемију тифуса проузроковале су беле ваши, али неке друге врсте. У свакој војсци има те гамади. И Енглези у Трансвалу су их били пуни. Ћебад и постељина у читавој болници буквално су врвели од њих. И ми смо их имали. Али које задовољство када би такав пацијент, сад опет чист у својој снежнобелој спаваћници, чекао да га однесу у чист кревет. У међувремену су кревети с мадрацима од челичне жице изнети на сунце и детаљно орибани лизолом. Ту и тамо смо их уништавали шпиритусом и петролејом. Та гамад је необично жилава: након загревања на стотину степени у стерилизатору, још би излазила жива. У исто време су ћебад дезинфикована у колима за дезинфекцију; вреће су напуњене свежом сламом. И тако је сваког дана обрађена по једна сала. Најгоре је, међутим, било са дрвеним подо-

вима, чији су спојеви били препуни прљавштине. У њих се онда сипао петролеј. Био је то стварно диван приказ – заиста нека врста блаженства, када су сви ти опрани људи опет лежали у чистим креветима, под белим чаршафима, са беспрекорним завојима.

А у вези са гласом који бије Србе да су прљави, ту морам да приметим да су искључиво Аустријанци били ти који су донели вашке. По мом искуству, нечистоће је у српској војсци било много мање зато што се њихови војници купају кад могу – мада и они носе мало залиха чистог рубља са собом”.

„Прљавштина је била неописива, свуда. Наше септичке јаме биле су пуне, преливале су се; и узалуд смо чекали на пумпе. Маса Аустријанаца буквално је умрла у свом измету. У нашем лепом врту воњало је огромно ђубриште, а по свему томе пржило је сунце. Неописиво! Али уклањање свих тих гадости ишло је веома споро, иако је дневно долазило педесет ратних заробљеника да нам помаже. Нови разлог за бригу био је то што нисмо имали горива, нисмо имали дрва. Војске у пролазу су свуда посекле дрвеће, растуриле таробе и друго за своје логорске ватре. У нашем врту су, када смо одлазили, биле наслане камаре дрва, довољно за две године ложења. Ничег више није било. Тада сам наредио да се сруши једна лепа шупа, која се налазила између павиљона. Била је то зграда на два спрата... све док се једног дана током демонтаже није урушила, уз стравичан тресак. Након тога послао сам војнике са воловским запрегама да из удаљених шума довуку гориво. Али ни су се враћали. А требало је кувати, требало је ложити котлао за дезинфекцију... и на крају нисам знао шта ћу него да посечем два дивна дрвета из нашег врта...

Необично је како су Аустријанци крајње коректно плаћали све што су односили. Неки људи који су били остали, један паралептични лимар, на пример, неколико дућанија, направили су одличне

послове. Одмах паре на руке. У једној познатој апотеци била је остала само глува слушкиња. Тамо су покуповали гомиле лекова, завоја, итд., и дали потпун списак требовања до износа од 4.000 круна. Све је то исплаћено. Војнике који су пљачкали сместа су вешали. И једино су напуштене радње ту и тамо испражњене. Становници Ваљева побегли су, наравно, због зебње од августовских страха. Али тада нигде није било назнаке нечег сличног.

У међувремену су многи пацијенти умрли од исцрпљености. У њима више није било жара. Резултати нашег рада били су зато много лошији него раније. Колико су само дуго ти момци били практично без хране на отвореном”. (...)

„Сећам се једног сиромашка који је због болова другог порекла једном добио ињекцију морфијума, те је пао у дубок сан. Кад сам се поподне враћао са ручка, видео сам да на носилима односе ка капели једног мртваца прекривеног белим чаршавом. Али како нико није био на сагрти, ја подигох чаршав и угледах живи леш оног истог пацијента. Уопште није био мртав, још је веома споро дисао.

Уз жестоке грдње на рачун такве немарности, наредио сам да нашег пријатеља сместа врате у салу. А приликом моје вечерње визите преминули је мирно лежао у кревету и пушио цигарету. Издржао је своје муке још три недеље. Кад му се приближио крај, он се опет жалио на бол у желуцу. Хтео сам да му дам још једну ињекцију, али он се томе опирао из све снаге, због страха да ћемо га, можда, опет живог однети у капелу.

ПРИВЕЗИВАЊЕ

Помоћ тих тешких дана сналажења у измрцвареном граду била је, заправо, крајње недостатна. У прво време у Ваљеву су лежале четири хиљаде аустријских рањеника. Али аустријско особље које је остало с њима није се састојало од професионалних болни-

Доктор Аврам Винавер са болничарима и болесницима у дворишту Ваљевске болнице

чара нити санитарлија, као код нас. Били су то већином пешадинци, међу којима је било типова са дна друштвене лествице. Затим нам је дневно долазило четрдесетак заробљеника из војног логора да нам помаже око чишћења.

Међу тим радницима био је неки Франц Холен, који је оставао тако симпатичан утисак да сам замолио да се трајно прими на рад у болници. То, нажалост, није потрајало; након десет дана, добио је дизентерију. И без обзира на најбољу негу, због које се болничар Хенкен докраја жртвовао, дозвољавајући чак да пацијент лежи у његовом собичку, у његовом кревету – није му било лека. Последњих сати много је плакао и захваљивао за све што смо урадили за њега.

Један заставник је ујутру и увече сазивао збор и саопштавао војницима њихова задужења. Требало је, на пример, да секу дрва, пумпају воду у наш велики резервоар на тавану, и тако даље. Али посебно је неколико Хрвата међу њима више волело да лењствује него да ради; како су само прљаво изгледали ти људи. А што су тек могли да попију! Зато им је више пута било припређено злогласном казном *привезивања*, уобичајеном у аустријској војсци.

Једног дана рекао сам заставнику: – Опет нема воде у резервоару. Хоћете ли одмах наредити да се пумпа? Позвао је једног подофицира да потражи Хрвате. Тај се вратио са поруком да их је нашао мртве пијане. – Добро, пробуди их у пет ујутру и привежи их до вечерњег збора!

То *привезивање* значи да се тим момцима вежу руке на леђима. Онда их за везане руке обесе о дрво, тако да само врховима прстију додирују тло, и у таквом положају треба да издрже два сата. У седам сати одржан је вечерњи збор пред дрветом на којем су висили Хрвати, како би то осталима послужило као пример.

Али то ми све није било од неке користи. Замолио сам команданта ратних заробљеника да изабере групу подобних људи. Наредног дана добих мојих десет нових болничара. Били су то углавном Чеси, већином учитељи, чак је био и један професор. Говорили су одлично немачки, али за један део грубог посла нису били подесни”.

HERR ALBERT

„Од претходника сам задржао само Алберта, обичног пешадинца, који се сам наметнуо као главни болничар, и као заповедник својим другарима. Изврстан момак. Одржавао је ред и чистоћу у салама изванредним тактом. При том је успео да се домогне белог мантила, тако да су гаridoшлице сматрале за доктора. Професор Крампла га је једном ословио том титулом. – Нисам ја доктор – одговорио је достојанствено – ја сам *Herr Albert!*”

Иако је у обичном животу био радник у млекарни, а својевремено тражио авантуру као лоджач брода на линији за Африку, професор и учитељи су га у потпуности прихватили за свог шефа коме су се обраћали с дужним поштовањем. Имао је у свом држању нешто што је наметало ауторитет, а и радио је изузетно предано. Све у свему, наша болница је коначно била потпуно очишћена од вашака. Нисмо више нашли ниједну. И ниједан од наших пацијентата није, у јеку епидемије, добио пегави тифус.

А онда је дошао Божић. А то је у овако очајном окружењу било најпријатније славље које сам имао у дугом низу година. Било нас је четрнаесторо лекара, три студента, један изузетно забаван официр санитета, болничарке – дакле све Аустријанци, осим нашег холандског клуба и неколико српских колега. Јер директор болнице се још није био вратио, ни администратор са својим особљем.

Имали смо лепу јелку на којој су висили различити поклони, а наш поручник је уз њих написао веома забавне песмице. Детињаста забава, са глупавим шалама које су нас бескрајно забављале. Тако је сестра Ван дер Маде добила кутијицу са нацртаном великом вашком, последњом из наше болнице. Неко други је до-

био љуску ораха којом је Колумбо открио Америку... А на крају је била одлична вечера. Било је то последње прасе из залиха које смо сачували за ову прилику. Неколико дана раније послали смо патролу од шест војника са наредбом да се врате са неколико кокошака. Па онда то узбуђење код их то последње поподне још није било, јер то је требало да буде главна посланица вечере. Али предвече су се победоносно појавили ти храбри момци, а као трофеје своје победе донели су четири мршаве кокошке. Међутим, за врхунац свечаности, за ремек-дело вечере, имамо да захвалимо нашем верном посланичару, једном од најбољих бечких мајстора, који је био толико љубазан да падне у заробљеништво код Ваљева. Одмах смо га произвели у куvara у нашој болници, а за Божић је превазишао сопствену генијалност божанственим бечким тортама са украсним натписима. Певали смо божићне песме, а један Чех је изводио дивне руске игре.

Али са новом годином над ову напаћену земљу надвила се нова несрећа. Број оболелих од тифуса све је више растао у Ваљеву. Толико да је пета касарна, смештена мало изван града на

Чувена српска сликарка Надежда Петровић била је болничарка у Ваљевској болници, умрла је од пегавог тифуса

оном лепом брежуљку, где су раније били интерни болесници, војници који су патили од реуме, од запаљења плућа, или дизентерије – морала у потпуности да буде преуређена за тифусаре. И пегавац је почео да односи своје жртве.

Ради правилног сагледавања узрока и последица, морам мало да се вратим уназад. Пре великог упада Аустријанаца, у новембру, здравствено стање читавог српског народа, а и његове војске, било је одлично. Додуше, већ у августу и септембру један део људи са северозапада пропатио је због аустријске инвазије, и тада их је већ доста избегло у слободно Ваљево, али привремено је градска управа могла прилично да помогне тим бескућницима који више ништа нису поседовали, сем оног што су понеле са собом.

Међутим, у новембру су аустријске трупе извршиле пробој и Српска војска је морала да напусти Ваљево и многа друга места. Тиме је чемерна поворка грађана који су бежали испред војске постајала све већа, а путеви које су морали да пређу постајали су бескрајно дуги. Изгладнели мученици кретали су се даноноћно и падали су од исцрпљености. Никога, дакле, неће чудити што је трпело здравствено стање тих хорди јадних избеглица. Трубушни тифус и *febris recurrens* неумитно су избијали међу тим сиротим светом гоњеним без предаха тамо-амо.

Почетком децембра српска војска се опоравила након што су пристигле нове залихе муниције. Отпочели су своје јуначке офанзиве, и успело им је да Аустријанце, уз стравичне губитке, поново истерају из земље. Сувише лако, услед изнурености и изгладнелости непријатељеве војске. Тако су Срби заробили хиљаде војника; а хиљаде болесних и рањених Аустријанаца је остављено, већина у очајном стању. Те војнике, прекривене вашкама, који су запуштени лежали унаоколо у својим униформама, пегавац је лако косио. Епидемија се ширила узнемирујуће брзо. Па и међу заробљеницима. То смо убрзо осетили у Ваљево и околини, где су поврх свега толике изнурене избеглице потражиле смештај у запуштеним кућама, постајући лак плен те опаке болести. По улицама, у опустошеним становима, свуда су лежали, здрави, болесни, мртви, трагично препуштени себи. У болници на брду лежало је сабијено њих хиљаду и двеста, од тога је дневно умирало шездесеторо. Крај наше болнице била је велика гостионица. Кроз полуване прозоре видео сам како врви од људи. Ујутру је тамо у просеку било пет лешева. Тада бих слао људе тамо да их однесу. Носили су их у капелу. Поп их је благосиљао, и без сандука су их утоваривали на кола и сахрањивали. Смртност и исцрпљеност код деце и овде је била застрашујућа”.

ЕПИДЕМИЈА СЕ БРЗО ШИРИ

„Кад су Срби поново ушли у град, он је био пун болесних и рањених Аустријанаца. Осим тога, било је на хиљаде заробљених. Почели су тада да евакуишу део тих људи и да их распоређују по другим местима. Али вероватно да је међу њима већ било инфицираних, који су на све стране раширили пегави тифус.

Лечење и неговање болесника, а посебно оболелих од заразних болести у ратно време са собом носи огромне проблеме. А епидемија се стравично брзо ширила.

Код болесника се све скоро искључиво врти око бриге и неге. Школованог болничког особља у Србији нема. Пацијенти су, дакле, препуштени необученим људима, а услови су прилично мањкави. Поред тога, те импровизоване болнице су прљаве. Свуда, из свих пукотина подова гамижу вашке. Отуд ужас у причама странаца, такође Енглеза, који су се вратили из Србије.

Међутим, приликом мог повратка, пре месец дана, могао сам да констатујем како је епидемија пегавог тифуса знатно ослабила. Сви тифусари су пребачени у специјалне болнице. Зграде су брижљиво очишћене, а особље је у међувремену колико-толико упућено у основе дезинфекције. И мада по нашим нормама још вео-

ма много тога треба побољшати, макар да те болнице ни сад још ни изблизу нису модерне клинике – ипак ће, по мом дубоком уверењу, људи који стоје на челу добро организоване српске здравствене службе успети да, уз помоћ многобројних француских и енглеских колега, обуздају епидемију и изборе се с њом.

За крај ћу још нешто рећи о самим болестима и о искуствима које смо ми сами стекли.

Од три болести које су тада донеле толико зла не само у Ваљево већ и у многим местима ове тешко нападене земље, трубушни тифус је и код нас довољно познат. Али пегави тифус се код нас, напротив, веома ретко јавља. У Русији, па и у Србији, посебно у новим, некада турским подручјима, ова је болест одавно одомаћена, ендемска, посебно хара међу изгладнелим и запуштеним делом становништва. Али доскора је тамо, по правилу, била релативно доброћудна. Смртност од пет, шест посто сматрала се раније веома високом.

Бактерија, изазивач пегавог тифуса, још није позната науци, мада постоје непроверене сумње у одређене протозое. Опште је мишљење да је женка беле ваши преносилац заразе. Један руски лекар, који је и сам прележао болест, испричао ми је из свог искуства да је у његовој земљи распрострањена претпоставка о постојању извесног имунитета, иако он још није теоријски објашњен. Болест се манифестује високом температуром. Петог дана читаво тело прекрију мале розе пеге, које подсећају на богиње и које на притисак прста бледе. Друге недеље болести свака се пега претвара у мало, тачкасто поткожно крварење, и онда пацијент изгледа као да је присут модроцрним мрљама мастила. Лице и руке су најчешће тога поштеђени. Температура која се током неких четрнаест дана углавном креће око 40, 41. степена, завршава се кризом. Али болесници, по правилу, умиру раније. Једина терапија је: хладни облаци и брижљива нега. Где тога нема, као што је то био случај у више места у Србији, тамо се смртност пење и до 90 посто. Неки бактериолози претпостављају да су аустријски војници, који су се претходно борили на руској граници, тамо покупили заразу и да је тим путем пегави тифус, након дуге инкубације, пренесен у Србију у тако стравичном облику.

У међувремену су се, такође, масовно почели јављати случајеви болести *febris recurrens*, која је код нас такође слабо позната. Срећом, њен ток је доброћудан и пацијенти се скоро увек извуку. Добијају високу температуру, која траје пет дана. Затим нагло наступа криза, после чега суледи десет дана без температуре. Ти напади се, по правилу, понављају још двапут. Изазивач је један спирит, који живи у крви.

СТРАВИЧНИ ГУБИЦИ

Епидемија пегавог тифуса засењивала је, међутим, све. Из дана у дан број оболелих је драматично растао, а посебно су стравични били губици међу пет до шест хиљада ратних заробљеника који су лежали у магацинима артиљеријске касарне. Томе треба додати да је скоро свуда и само болничко особље било заражено, тако да је једва више било неког да се стара о пацијентима. Обојица лекара из болнице за тифусаре на брду умрли су веома брзо. И свуда у запуштеном, нападеном граду, свуда на улицама, у околини, смртни случајеви драматично су расли. Као врхунац катастрофе, за дијету тифусара више нигде није могло да се нађе млека.

Замољен сам да испразним два павиљона за интерне болеснике. Тада сам задржао само још ново хируршко одељење са четрдесет пацијената.

Међутим, сваку даљу пажњу заокупљао је пегави тифус. Тада је позлило нашем холандском болничару Дасу. Остао је неколико дана код куће, јер зарад ослобађања простора у болници тамо смо ноћивали још само сестра Де Хротте и ја. Болничар Хен-

кен редовно га је посеђивао и ускоро је дошао да ми каже да Дас има пегави тифус. После извесног убеђивања, Хенкен је преузео обавезу да га негује.

Није то било неко решење. Јер у тој болници владала је највећа могућа пометња. Једини преостали млади аустријски доктор који је сад морао да руководи показао се као потпуно недорастао том задатку. Није умео да одржава ред. Пустиио је да се све запрља. Било је страшно. Даса су сместили у собу заједно са још једним болесним аустријским лекаром. Сваког другог дана болесници су добијали мало воде. А директор је само ходоа унаоколо како би им свима дао дневну ињекцију камфора”.

„Мало помало, од свих лекара у Ваљеву само је петоро још било здраво. Тада, 29. јануара, почео сам и ја да се осећам лоше. Мислио сам да сам се прехладио. Али температура је нагло распа и ускоро сам схватио да је сад дошао ред на мене. Спавао сам у једном бочном ходнику болнице, одмах до купатила и собе за рендген. Тај део се могао потпуно одвојити од остатка болнице како би се спречила зараза. Имао сам пегави тифус. Сестра Де Хроте се сместа преселила код мене како би могла да ме негује. Своја преостала тридесет и три хируршка пацијента морао сам да препустим аустријским санитетлијама и двојци заробљених учитеља, који су у међувремену, срећом, стекли мало праксе у превијању. Доктора једноставно више није било.

ДОШАО ЈЕ РЕД НА МЕНЕ

Лежао сам у сопственој лепој, великој, сунчаној соби, а сестра Де Хроте ми је, уз потпуно самопожртвовање, пружала оно најбоље што приврженост и дугогодишње искуство болничарке могу да пруже. Кад више нико није хтео да се лати прања због страха од тифуса, она је лично прилазила кади и узимале ствар у своје руке. Мој слуга Миливоје чинио је шта је могао, и кад би сестра Де Хроте ноћу била будна, ни он није хтео да иде на спавање.

И сестра Вестерхоф је оболела од тифуса, сестра Ван дер Маде такође. Лежале су у соби за рендген. Тамо су однели и Даса. Хенкен се свом снагом и свим срцем предао бризи и нези својих болесних другова. Нажалост, тај добри човек је убрзо после

повратка у Хаг умро од пегавог тифуса. Од нашег холандског клуба, који је изгледао као чудом спасен, он је, ипак, постао жртва.

Шеснаест дана био сам смртно болестан. Седамнаестог фебруара више нисам имао температуру. Скоро да нисам могао да поверујем. А доктор Ђорђевић, који ме тако изврсно лечио до тринаестог дана, убрзо је умро од тифуса. Када је температура прелазила 40 степени, сестра де Хроте ме увијала у хладан, мокар чаршав који је квасила некад и свака два сата, па и сваки сат. Ујутру и увече сам добијао четврт грама кинина и јаје с коњаком као стимуланс за срце које много трпи.

Али све то време је сестра Де Хроте на моје учестало распитивање за разне познанике и пријатеље прећуткивала колико их је умрло. Сазнао сам то тек кад сам прездравио. Почетком јануара стигла су још два америчка доктора од оне велике америчке амбуланте са тридесет лекара који су се досађивали у Паризу. Њих тридесеторо било је распоређено на... двеста четрдесет пацијената. Тада су тамо срели српског изасланика ожењеног Американком, и он им је испричао о невољи у својој земљи. Заједно су потом дошли у Ваљево. Кук, полицијски лекар из Њујорка, који није имао много везе са хирургијом, радио је у гимназијској болници, али је наш болничар Дас увек ишао с њим да превија. Други је био Кукингем, двадесетпетогодишњи младић. Али се разболео већ два дана после доласка. А Кук, прави веселац, који нас је све забављао својим америчким песмицама и црначким плесовима, такође је добио пегави тифус и само четири дана касније умро.

Четрнаест лекара умрло је у Ваљеву за десет дана. Колеге с којима смо се редовно дружили и сарађивали, као она српска лекарка која је мојим пацијентима давала наркозу код тешких операција... Сви они, сви, када сам питао за њих: умрли, умрли. Сећам их се свих са сетом...

Пет дана након што сам устао из кревета, напустили смо Ваљево, где више није било посла за хирурга. Остали смо још кратко у Нишу, а онда смо полако отпутовали кући.

Нерадо сам се опростио од свог Миливоја. Са сузама у очима отпратили су нас у Нишу на воз. Толико им је било драго што је доктору било боље. Толико су се често молили за њега, али ипак им је било жао што сада одлази”. ■

У прилогу су коришћене фотографије из збирки Народног музеја у Ваљеву, Народног музеја у Београду, Војног музеја и Министарства рада, запошљавања и социјалне политике Републике Србије.

Војничко гробље у Ваљеву

